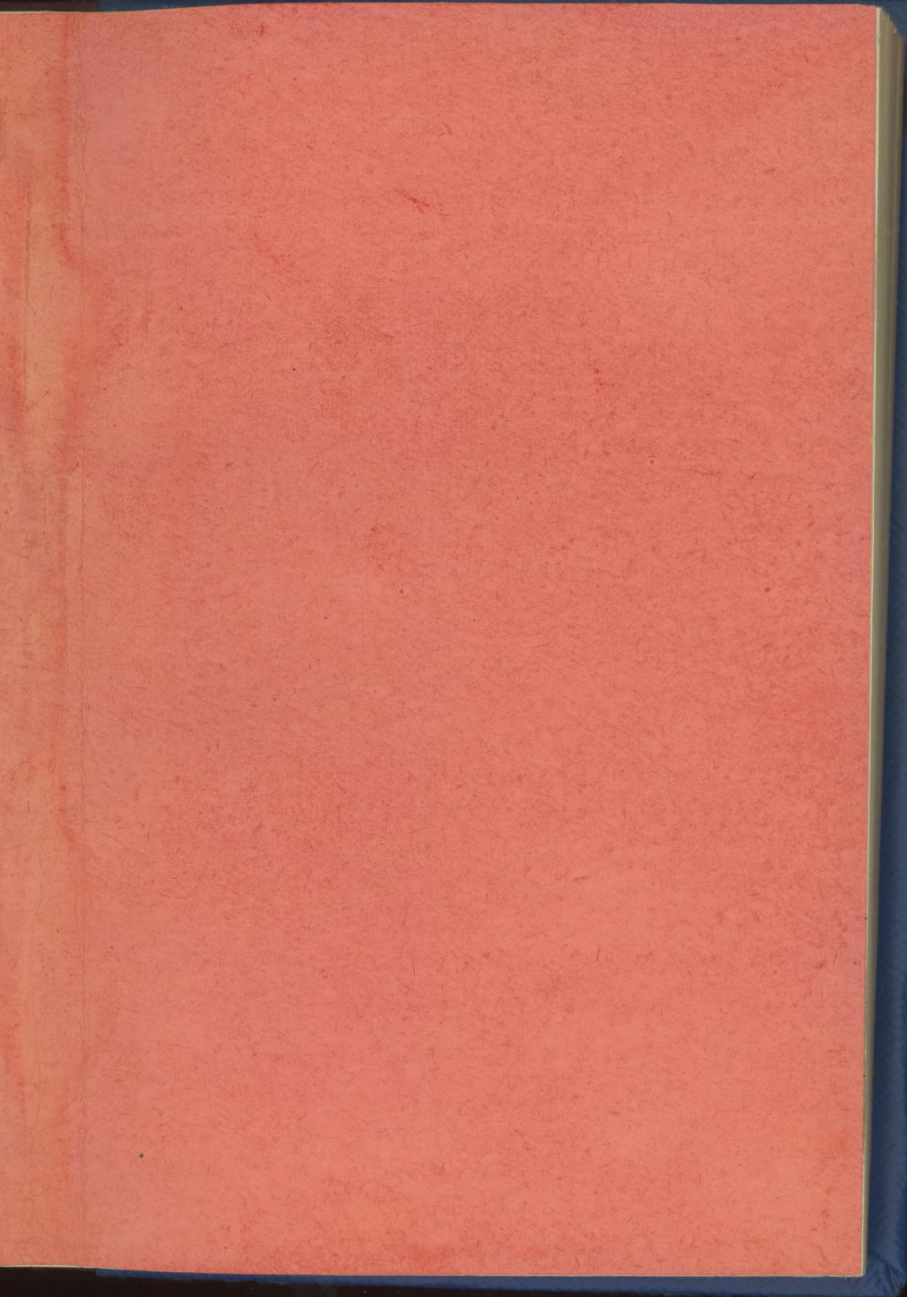

Л-634-м.я.
586351

Лісовий П.

Микола Ярош.

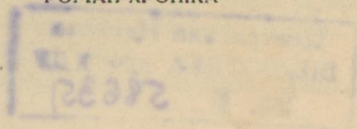

П. ЛІСОВИЙ

МИКОЛА ЯРОШ

В ПОЛУМ'І РЕВОЛЮЦІЇ

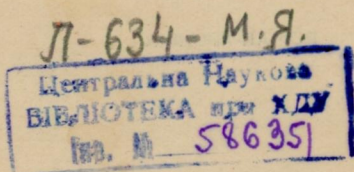
РОМАН-ХРОНІКА

КНИГОСПІЛКА

[891.79]

Обкладинка Б. Крюкова.

Друкарня Київської Філії Книгоспілки
вул. Свердлова, 8.—Зам. № 333
Київський Окрдіт № 36.
Тираж 3.000.
1928.

1.

Петроград тонув у морозному тумані. Мільйонове місто ніби зачайлось в тиші,—але то була тиша перед бурею.

Місто все було пронизане якоюсь нервовістю. Ця нервовість почувалась усюди,—в робітничих кварталах, в салдатських касарнях, в квартирах аристократії і великої буржуазії, в міністерствах, в палацах і підвальних квартирах та в вертепах панської розпусти.

Нею дихав увесь тисячеверстний фронт.

Кров, кров! Запах її доносився з фронту, де ось уже три роки тисячі лягали трупом. Невідомо за що, невідомо за кого.

Кров та розтікалась по шляхах, селах, фабриках і заводах.

Незадоволення зростало. Воно росло помалу, повільно, але вперто, без упину і розливалось широко по всій країні.

Його було вже чути в повітрі. Про нього вже знали слуги й сторожі старого ладу.

Буря йшла, щоб знести всю стару гнилизну, щоб освітити своїми блискавками народження нового світу.

В морозному тумані спав Петроград, щоб на завтра прокинутись в гromі і в огні революції.

Не помічала того хіба одна Ніна, що сиділа оде в своїй невеличкій і затишній кімнаті. Вона не цікавилась політикою і її думки були далекі

від фронту. Зараз вона думала про те, чи буде завтра її чоловік вдома чи ні, бо в неї було призначено побачення з лейтенантом англійської місії,—і вона придумувала спосіб, як це зробити, наколи б чоловік лишився вдома.

Правда, в столиці ось уже кілька днів було неспокійно. Вона бачила, як її чоловік, жандармський полковник, весь час був якийсь похмурий і задуманий. Та вона це ставила більше на рахунок службових турбот, а чоловікова служба її найменше цікавила. Все ж таки вчора рано вона запитала його, чого він такий хмурий.

— Ти останніми днями якось змінився. Що трапилось?

В таємниці своєї душі вона трохи боялась чоловіка, бо почувала себе перед ним де в чому винною.

Він одмахнувся.

— Нічого особливого!..—Потім, подумавши, чи казати, чи не казати жінці і, вирішивши для себе, що слід сказати, промовив:

— Робітники бастують... Чекаємо виступів... Але гадаю, що за два-три дні наведемо порядок!

Ніна злякано підвела на нього очі: їй пригадалися розмови у знайомих про можливість революції.

— Що?.. Може революція?..

Полковник засміявся.

— Ні, до революції діло не дійде! Ми в курсі подій. Проте, прийдеться попрацювати!

Все ж таки, ідучи вечером з дому, він порадив їй нікуди самій не виходити, щоб часом не наразитись на якусь неприємність.

Він пішов, посіявши в Ніні тривогу. Повернувся пізно і ранком знову зник, коли ще вона спала.

Цілий день Ніна пробула сама вдома. Пробувала дзвонити до своїх знайомих, але їх або не було вдома, або телефон зовсім не відповідав.

Вечоріло. Покоївка і куховарка десь зникли, і в квартирі стояла та гнітюча тиша, що завжди буває, коли ми чогось тривожно чекаємо.

Ніна не світила світла. Вона й не хвилювалась особливо. Навпаки, їй у голові роїлись досить приємні думки. Вона простягла руку до столика, намацала в темноті коробочку з цигарками і запалила. На мить кімната освітілась червонястим світлом, темрява відступила в кутки. Сірник потух. Тоді знову темрява виступила на середину і стала німою стіною. Поблискувала тільки цигарка миготливим вогником.

Навпроти через вулицю у вікні засвітилось світло. Тонке пасмо його лягло на килим перед Ніною і в ньому тихо вився сивуватий дим цигарки. В його кільцях Ніні ввижався молодий лейтенант англійської воєнної місії. Ніна посміхнулась і витяглась у весь зріст на канапі.

Раптом їй почулись ніби далекі сальви пострілів. Тиша в квартирі стала ще гнітючіша. Напроти одразу потухло світло. Стало темно до моторошности.

На дворі гудів вітер. Ніна почула, як із відханням десь дзенькнула шибка і з брязкотом поспипалось на брук скло. Тоді невимовний жах охопив її. Вона кинула цигарку, зібралась на канапі і чуйно прислухувалась до звуків на вулиці.

Тихо... Нікого...

— Що це во мною?—промовила вона в голос і підвелась, щоб засвітити світло. В голові промайнуло:—„Треба подзвонити челядь!“

В цей момент задзеленчав телефон, але якось нерішуче. Вона кинулась до столика. Руки чомусь тремтіли.

— Ніна, ти? — почула голос чоловіків. Вона насилу його пізнала, таким він здався їй чужим.

— Я... А що?

— Слухай... Діла стоять погано... Чекаємо виступу солдатів...—Ніна хитнулася.—У мене є важливе доручення... Власне тобі... Челяді нема?.. Добре!.. Ти ось що!.. Приготуй невеличкий саквояж, візьми найкоштовніші речі і приготуйся до від'їзду!..

— Що?.. До від'їзду?.. Але ж, Володьо, схаменись!.. Це не можливо!..

В телефон почулось:

— Я не можу говорити з тобою далі. За чверть години я буду вдома і все з'ясую. Я кр!..

Телефон брязнув і затих. Хтось, очевидно, перервав сполучення. Ніна опустила безсило на канапу. Після кількох хвилин вона схопилася і стала похапливо виймати з шухляд речі.

Почула, як внизу біля дверей зупинився автомобіль і кинулась до передпокою. Хтось крутнув виключатель і Ніна відсахнулася назад: перед нею стояв полковник у цивільному одязі, з голеними вусами.

— Що за маскарад?—сказала жінка.

Полковник не відповів нічого, ніби не чув. Він щільно зачинив двері, озирнувся підозріло навколо, навіть заглянув чомусь за порт'єру і спитав:

— Ти сама?

— Сама.

Вони пройшли до кабінету. Полковник сів, Ніна лишилась стояти. Він коротко розповів про події. На вулиці виходять робітники, по той бік Неви уже будують барикади. На залогу не можна покластись і треба що-хвилини чекати на виступ військових частин.

— В усякім разі буде жарко!—закінчив він своє оповідання.

— Але на бога,—сказала жінка,—чому я маю їхати? І потім для чого оцей маскарад?—і вона вказала на його одяг.

— А це для конспірації... І, взагалі, на всякий випадок... А тепер слухай. До відходу потягу лишилась усього година. Ти мусиш зараз же вдягтись і їхати. Автомобіль чекає на нас внизу.

— А ти?

-- Я лишаюсь...

— Я все-таки не розумію, чому я маю їхати?.. І куди?—знову запитала вона.

— Тут, розумієш, до повної міри, державна таємниця. Дві години тому мене покликав до себе шеф і вручив пакета. Пакет наказано сховати, власне не сховати, а вивезти, поки все не заспокоїться. Шеф сказав, що найкраще це може зробити жінка, якій можна абсолютно довіряти. І він за таку жінку вибрав саме тебе!..

Ніна подивилась на чоловіка. Її лоб прорізала легенька зморшка.

— Далі!—сказала вона.

— Ну, розуміється, шеф сказав, що така послуга не забувається. Так що дане доручення торкається не тільки моєї честі, а й кар'єри. І ти тут мусиш мені допомогти.

Він вийняв грубого білого пакета і поклав край столу.

— Ти поїдеш до Глибокої... Там нікому не спаде на думку його шукати. Коли все скінчиться, я телеграфую. А тепер у дорогу!

За десять хвилин Ніна вже стояла одягнута. На ній була коротка шубка, на голові капелюш з густим вуалем, на ногах боти.

Зійшли униз. Автомобіль стояв з притушеними лихтарями. На вулицях було порожньо й тихо. Тільки здалеку доносились згуки поодиноких пострілів.

На станції полковник провів Ніну прямо до вагону і посадив у купе. Вдарили два дзвінки. Потім третій.

— Ну, прощай! — сказав він. — Пам'ятай мої інструкції. І бережи пакет. А це ось на всякий випадок!.. — і він поклав їй у муфту невеликого бравінга.

Потяг рушив і скоро зник у просторах білої рівнини.

2.

Вагон ритмічно хитався. Ніна підняла занавіску і з хвилину дивилася у вікно. Там мутно тікала назад земля, дерева, стовпи. Здавалось, ніби потяг біжить по пустелі, такий безрадісний був краєвид. Він наводив сум, що згодом переходив у тривогу.

Тоді вона сіла в куточку й замислилась. Її думки спершу звернулись до чоловіка і вона відчула, що не має до нього ні особливого почуття, ні особливої поваги. Вони були чужі.

Вже через місяць по шлюбові вона зрозуміла, що її чоловік, який тоді ще був ротмістром, не що інше, як грубий салдафон, без широкого кола інтересів і нічим не цікавиться, крім своєї кар'єри.

Таким робом Ніна була засуджена на те життя, на ту духовну порожнечу, що нею живуть тисячі жінок її стану. Вихована в інституті, що не дав їй жодних знань, будучи цілком матеріально забезпеченою, бо вона мала гарний посаг і була

єдиною донькою у свого батька-генерала, вона ки-
нулась у вир життя, шукаючи в ньому лише роз-
ваги.

Але в неї було те, що ми звемо темпераментом,
бо мала гарячу вдачу і рішучість. Це дало їй
можливість не тільки поставити в належні рямці
свого чоловіка, а й взагалі іноді робити так, як
то не було заведено в її колі.

Вона не мала ні обов'язків, ні якихось особли-
вих поглядів, крім тих звичаєвих умовностей, що
на них вищі верстви заміняють писані й не пи-
сані закони.

У неї були хороші пориви, але вони були при-
тамовані забобонами, що ними жило її товариство.

Глибока, куди вона зараз їхала з таємничим
пакетом, була маєтком її батька, генерала Засуль-
ського. І, як часто буває в дорозі, її думки несподі-
вано звернули на минуле.

В Глибокій вона перед кількома роками пере-
жила досить незвичайну пригоду. Це було на
весні. Їхній будинок, що був перероблений з ко-
лишнього мислівського палацу, який належав дав-
но князям Куракіним, стояв серед великого пар-
ку. Перед ґанком широко розіслались клумби, ку-
щі бузу, троянд, а в діжках стояли винесені з
оранжереї пальми; з боків, одразу за вікнами, по-
чинався густий парк. В ньому навіть удень стоя-
ла синя сутінь, бо крізь густе шатро листя сюди
не пробивався жодний промінь сонця. Одно з ві-
кон її кімнати виходило саме сюди.

Весною парк наповнювався свистом і щебетан-
ням солов'їв. Від їхніх пісень, пахучого повітря,
змішаного з запахом вогкої землі та прілого то-
рішнього листу, крутилася голова. В такі ночі не
спалось Ніні, і серце її тріпотіло від чогось ніж-
ного, що п'янило кров.

Була вже пізня пора. Ніна сиділа за столиком і не то читала, не то мріяла. Вікно було відчинене.

Раптом їй почулось, ніби щось зашаруділо за стіною. Вона не встигла ще злякатися, як у світлому отворі показалась голова чоловіка, а через мить він легко переніс ноги до кімнати і, поклавши пальці на уста, тихо, майже пошепки, промовив:

— Не бійтеся!.. Нічого злого я вам не зроблю!..

Ніна прикипіла на місці, не маючи сили ні ворухнутись, ні крикнути. Тільки серце її страшенно билось в грудях.

Бачучи, що вона може крикнути і покликати людей, нічний гість швидко сказав:

— Я втік від жандармів... Вони за мною жечуться... Незабаром будуть тут... Побачивши вапне вікно, я вирішив ним скористатись!..

— Але ж, ви забуваєте!..—розгублено вимовила вона, приходячи до пам'яті.

— Розуміється... Коли хочете, я зараз же покину кімнату!

І він повернувся до вікна, щоб вийти тим же шляхом, яким увійшов сюди. Вона за ці кілька секунд могла побачити тільки його смугляве лице з високим чолом, чорну сорочку, тонкі руки й великі чорні очі.

— Чекайте,—відповіла вона на цей його рух. Здається, я чую голоси?

Справді, з надвору чувся гомін. Незнайомець перекинув ногу, готовий що-хвилини скочити на землю.

— Що вам загрожує?—спитала вона.

— Арешт, а потім каторга!..

Тоді Ніна взяла його за руку і штовхнула за порт'єру. Потім виглянула за вікно, прислухалась

і сіла на своє місце. Гомін на дворі дужчав, потім вона почула, як кілька людей увійшли до залі, при чому вона ясно почула брязкіт острогів, до якого примішався згодом басовитий батьків голос.

Вона прислухалась до нього. Потім почула біля своїх дверей кроки. Постукали в двері і батьків голос спитав:

— Ніна, ти спиш?

— Ні, а що хіба?

— Вийди на хвилинку!

Ніна відчинила кімнату і вийшла до залі. Там молодий жандармський офіцер з'ясував їм причину своєї несподіваної нічної візити. Ними в слободі Очеретній був затриманий сьогодні небезпечний політичний злочинець. Але невідомо, яким способом він вискочив з вагону і втік. Правда, вони через кілька хвилин це помітили, зупинили потяг і кинулись за ним навздогін. Злочинець тікав сюди. Вони це ясно бачили. Через це офіцер прохав у генерала дозволу і допомоги обшукати парк і служби, може він десь тут ховається.

Генерал охоче на це згодився і дав навіть людей їм у допомогу. Ніна нічим не зрадила себе, що вона знає щось про втікача. Вона, поки люди шукали по парку, розпитувала в офіцера про його в'язня і намагалася подати йому надію, що його знайдуть. Раптом вона зблідла і схопилася за голову.

— Тату, у мене чогось голова розболілась! Я піду до себе!

Офіцер вибачився і пожалкував, що він стільки завдав їм турбот.

— Байдуже,—відповіла Ніна йому з милою по-смішкою,—коли його піймають, то скажете мені. Мені дуже хочеться на нього подивитись!

Вона заперла двері і з тремтінням, маючи надію, що чоловік зник, відхилила боязко порт'єру. Ні, він сидів, опустивши на руки голову.

— Вас шукатимуть по всьому парку!..—прошепотіла вона.—Не знаю, як довго це тягтиметься.

І от вони двоє, незнайомий чоловік і вона, панночка, сиділи сами в кімнаті і з тривогою прислухались до кожного згуку, що надходив з двору. За вікном почулись кроки. У Ніни стиснулось серце. Голос офіцера спитав.

— А це чие вікно?

— Це кімната панночки!

— А-а!..—і голоси пішли далі і десь замовкли.

Хвилини проходили так поволі, що здавались днями. Ніна раптом уявила собі той скандал, коли б хтось зайшов до кімнати і викрив, що в неї ховається чужа людина та ще мужчина. І вона хотіла, щоб це вже швидче скінчилось. І серце наповнилось жахом, коли вона знову почула кроки біля своїх дверей. Вона тільки тоді заспокоїлась, коли розібрала, що то батько.

— Можна до тебе?—спитав він.

— Ні, я вже роздяглася і лежу в постелі!

— Ну, вибач! Я тільки хотів сказати тобі,—говорив він крізь двері,—що нікого не найдено. Офіцер лишається у нас ночувати. Шкода, що ти не можеш вийти!

— Передай йому, що я дуже шкодую, що го-
лівна біль не дає мені можливості вийти!

Будинок засинав. Ніна лежала з відкритими очима на ліжку і думала, як вийти з становища. Вона встала і тихо підійшла до порт'єри. Чоловік дрімав. Але його сон був дуже чутливий. При її з'явленні він одразу прокинувся.

— Вибачте, — сказав він тихо, — я, здається, задрімав. Воно й не дивно! — і Ніна помітила

в темноті його хорошу, трохи ніякову по-смішку.

Вона з притиском спитала:

— Ви довго думаєте тут пробути? Адже пора добрим людям і спокій дати!

— Пробачте!.. сказав він.—Я гадаю, що я можу тепер спокійно вибратись!

Вона схопила його за руку, бо страх не стільки за нього, як за себе, знову охопив її. Вона боялась, що коли його зловлять, то він розкаже про те, де він ховався. Немов би розуміючи її недо-вір'я, він сказав:

— Не бійтеся нічого! На випадок невдачі ніхто не знатиме про це!

Ці слова були сказані так переконуюче, що вона відповіла:

— Я вам вірю! Почекайте трохи, я подивлюсь, чи нема кого!

Вона висунулась з вікна і кілька секунд слухала;— все було тихо.

— Тепер вам можна йти!—сказала з полекшою в голосі.

Він вийшов з свого кутка. На мить затримався і шепнув.

— Дякую...

Вона встигла побачити тільки рівні білі зуби з під чорних вусів, і він зник у темряві так само таємниче, як і з'явився.

Ніна кілька хвилин прислухалася, але ні згуку, ні шелесту. Вона тихо зачинила вікно і стала швидко роздягатись. Тут вона помітила на столі клаптик паперу. Вона взяла його і прочитала:

— Микола Ярош—на пам'ять!

— Микола Ярош.. Микола Ярош!..—повторила вона про себе кілька разів і, під впливом якогось

передчуття, взяла той папірець і сховала у свою скриньку.

Ні батькові, ні комусь другому потім вона ніколи про цю свою пригоду не розказувала. Вона берегла це, як свою таємницю. І часто вночі чи просто за книжкою спливав у згадці цей нічний гість. Потім час затьмарив цей образ, а далі і зовсім стер з її пам'яті. І от тепер на самоті в вагоні вона пригадала все так яскраво, ніби це трапилось вчора.

— Цікаво,—подумала вона майже в голос,—чи вдалося йому тоді врятуватись? І яка його доля була потім?

3.

Миколі було 14 років, коли вибухла революція 1905 року.

Очеретна, як колишня козацька слобода, не знала кріпацького гніту. Не було тут і земельних заворушень, як, наприклад, по сусідніх селах та волостях. 1905 рік минув у слободі спокійно, порівнюючи спокійно, коли не лічити балачок та невиявлених надій селянських. Виступи обмежились тим, що парубки розбили монопольку і вночі побили урядника. Стражники десятьом всипали нагаїв і на тім діло скінчилось.

В той час, як навколо палало, Очеретянська волясть була спокійна. Тут зовсім не було того, як, приміром, у слободі Рубіжній, де був маєток Шереметьєвих. Там селяни захопили економію і вигнали управителя. Коли приїхали драгуни, то вся Рубіжна обгородилась боронами, на вулицях поробила засіки і три дні точився бій, при чому проти озброєних салдатів селяни виступали з сокирами, косами, вилами.

Рубіжна була погромлена, спалена, половину жінок зігвалтовано, багато чоловіків було вбито, десять розстріляно, а 80 душ суд засудив і відпровадив на Сибір.

У них в хаті два дні переховувався один втікач з Рубіжною і розповідав про всі ці події. І вони глибоко запали в душу хлопцеві. І може це й визначило його дальшу долю.

Миколі випав у житті ніби хороший жеребок. Хоч батько його і бідний був, але Микола так добре вчився, що скінчив двохкласову школу. Тоді вчитель став радити старому Ярошу віддати сина далі вчитись. Він казав, що земська управа може дати стипендію, хай тільки його прохання хтось підтримає, і він указав на пона та місцевого багатія—Маслія.

Маслій зустрів старого Яроша дуже суворо.

— Що? Сина вчити! Нащо йому те вчення? Хай краще ото до роботи привчається, або до мене за прикажчика стає. Не з вашим рилом лізти до школи!..

Проте, коли за Миколу став прохати піп, коли на винускних іспитах на Миколу звернув увагу сам інспектор і член земської управи, Миколі стипендію дали.

Минуло кілька років. Микола скінчив учительську семінарію і приїхав додому. Але це був якийсь другий Микола. Все сидить за книжкою та читає. Мати, бувало, каже йому:

— Ну, чого ти все читаєш та й читаєш? Пішов би до церкви, там он усі хлопці й дівчата зібрались—Довбишеви, Ворони, Левченки, походив би з ними, погуляв. А то, як вовк, сидиш дома!

— Не хочу я, мамо, до них. Вони мені не компанія!

— А хто ж тобі компанія? Ти ж таки, слава тобі господи, тепер пан!

— Не буду я паном ніколи. Не хочу я ним бути. Бо паном бути погано, мамо!..

Мати не розуміла сина. Як то так,—паном бути погано? А чим же? Адже всі, хто вчений і не вчений, на пана пнеться!..

Іноді вона скаржилась чоловікові на Миколу, але старий махав рукою:

— Ет, стара, мовчи! Що нам, дурним, мішатися до нього! Адже він сам знає, що краще, а що гірше!

— Та воно так! Тільки ж люди на нього пальцями показують. Он донька Ворони так, кажуть, за Миколою он як побивається, а він і не гляне на неї і не ходить нікуди!

Микола раз сидів на леваді, коли приходив його дід.

— Що, читаєш? — і став перегортати книжку. Натрапивши на портрета царя Олександра II-го, похитав старий головою і сказав:

— Хороший цар був, а пани згубили!

— Чим же, дідусю, був він хороший?

— А тим, що за мужика стояв. Панам то було не до вподоби, боялися, щоб землі у них не відібрав. От, скажемо, мій батько, а твій, виходить, прадід. Він кріпаком був пана Кочета. Приїхав до нього якось пан Борщевський із Комишанів. А була у Борщевського якась дорога сучка, от пани і помінялися. Борщевський Кочетові сучку, а Кочет Борщевському сім сімей кріпаків. Ти думаєш, чого ото нам кричать на сходах:—Гей, хто там говорить? Ярош? Заткни пельку ти, на собаку міняний! — Твого прадіда пан скоро оселив тут у слободі і він мусів на нього робити. А Олександра другий це одмінив. І землю хотів забрати. От пани взяли і вбили його.

— Що ж їм за це було?—спитав Микола, а сам стримувався, щоб не розреготатися.

— А що було? Узяли їх у чорну карету і повезли на великий млин. Ізмололи їх там на порох. Укинуть ото одного, і від нього тільки порох посиплеться. Так, зі жменьку!

— Брехня то все, дідусю, от слухайте, що я вам розкажу про цього царя, якого ви маєте за доброго.—І почав розказувати.

Дід спершу і слухати не хотів, сперечався, жався слів онука, а потім звук і вони часто на леваді розмовляли про все.

Прийшла осінь і Микола поїхав до школи. Там він став улаштовувати читанки селянам, за що на нього косо почала дивитись поліція. На весну знову повернувся до Очеретної. Тут у нього вже цілий гурток заклався. То десь на леваді, то в лісі зберуться селяни, а Микола їм розповідає, книжки читає.

Одного ранку вся слобода була заліплена прокламаціями. Прокламації ж найшов у себе й піп, і становий і врядник. Стався справжній переполох у волості. А потім найшли у станового дві бомби, принаймні, так казали.

А через кілька день уся слобода говорила:

— Чули? Молодого Ярошенка чорна карета забрала!

— Та невже?

— Еге ж! Приїхали вночі, він ще в коморі спав і забрали! І де він є зараз, ніхто не знає.

— Та за що ж?

— А кажуть, що проти царя народ бунтував!..

Коли про арешт Миколи дізнався Сила Калістратович, то казав:

— Чула моя душа, що з нього нічого путнього не вийде. Так і є. Виходить, самі зогріли гадюку

на своїх грудях. Ні, цьому мурлу не науки треба, а нагая. А наука йому одна — волам хвости крутити.

Микола ж зник із Очеретної, ніби його вода вмила. Був чоловік і не стало.

І ніхто не знав, що він утік. Тільки багато разів кликали старого Яроша до волости. Що йому там казали, невідомо, бо ніколи він про це не розказував. Тільки після кожної розмови такої ставав суворішим.

4.

Сила Калістратович Маслій — перший багатій і мільйонщик на всю околицю. Не тільки мужики скидали перед ним шапку, а й багато панів гнуло перед ним шию. А був час, коли Силу й в попілу не було видно, і він за три верстви скидав свою драпу шапчину перед кожною людиною.

Та й те сказати, чим він був? Дігтярем був! Купить бочку дьогтю і возить її по селах на коростявій шкапі. І сталося так, що сподобався Сила одній пані, Туранській, що самотньо жила на своєму хуторі. То те йому доручить купити, то се, і Сила завжди з тим добре вправлявся, а за послуги ніколи нічого не прохав, що дасть пані, і за те дяка велика.

І так Сила їй прийшовся до душі, що вона один раз узяла й зробила його своїм прикажчиком. Сім'ї у нього не було, отже дбати йому було ні для кого, і Туранська з своєї скнарости змиркувала, що кращого прикажчика за Силу їй і не знайти.

Жила вона сама на хуторі, і тільки зрідка до неї приїздили двоє онуків з Києва. Стара пані старалась їх завжди поскоріше випровадити, а потім довго скаржилась, що онуки її просто об'їли.

Трапилося так, що Туранська захворіла і скоро померла. Та смерть чимало викликала балачок, при чому не стільки говорили про саму стару Туранську, скільки про Силу.

Де-хто запевняв, що стара пані написала листа онукам і послала Силу з ними на пошту. Сила ніби того листа затримав, а пані через два дні померла. Внуки приїхали, поховали пані і стали розглядати папери і шукати грошей. Гроші мусіли бути, але їх ніде не знайшли. Було обшукано стіни, розвалено груби, а грошей так і не знайшли. Становий допитував кілька разів Силу, потім покоївку, але вони нічого не знали. Після смерти пані Маслій перебрався до Очеретної, одружився з бувшою покоївкою Туранської і відчинив невеличку крамничку.

Минуло після того три роки. Сила помаленьку торгував, більше сіллю, дьогтем, немилосердно дурив селян, але щоб особливо розбагатів, того не можна було сказати.

Раптом у нього хворіє жінка і вмирає. Сила через півроку одружився вдруге на дочці якогось захожого торговця косами. Він став скуповувати худобу, ліс, незабаром одчинив велику крамницю і став не просто Сила Маслій, а вже Сила Калістратович Маслій. Це ім'я стояло великими літерами на вивісці його крамниці.

Глуха поголоска говорила, що то він жінку свою на той світ загнав, як та ж поголоска казала, що й гроші Туранської не втікли його рук. Але Маслій був тепер вже силою і все крушив на своєму шляху. Він скуповував хутори, досить сказати, що колишній хутір Туранської тепер був його; він купував левади, селянські ниви, він позичав гроші, споював своїх боржників, щоб потім забрати у них все і пустити в старці.

Чим більше він пух, чим більше багатів, тим ширшали його операції. Він збудував цегельню, далі парового млина. Потім відкрив лісний склад. Потім став фінансувати баштанників, являючись монополістом у закупці їхніх продуктів. Сотні вагонів капусти, картоплі, цибулі, сояшника відправляв він що-року.

Згодом виріс крохмальний завод, далі олійниця. Маслій уже мав свій маєток в 300 десятин, а операції його все розросталися.

В околиці не було такої сили, щоб могла стати на перешкоді Маслієві. Не раз очеретянські дуки, як от Чепели, Ворони, Коробки, Довбиши, Левченки складали угоду і намагалися повалити диктатуру Сили Калістратовича. Він умів розбивати їхні спілки, він закладав з кожним із них окремі угоди на вигідних для них умовах і спілка розпалася. А хто йому не корився, того він пускав у старці. І згодом все скорилось його волі і всі робили те, чого бажав він.

В руках Маслія була поліція. Становий, земський, мировий, одним словом, вся близька держаща власть була у нього в руках, бо він її гостив, давав подарунки, позичав гроші.

Дійшло до того, що Маслій уже був членом повітової і губернської земських управ, і не раз сидів за столом у великих панів.

Однак було дві речі, що псували повне щастя Сили Калістратовича. Це, по-перше, був кооператив, і, по-друге, його власна дочка. З обома ними він вів довгу і уперту боротьбу і в обох випадках перемога була не за ним.

Початок кооперативної боротьби поклав гурт молодих селян на чолі з учителем та агрономом. З інших гарячу участь в організації кооператива приймав колишній шахтар Мирон Хрущ.

Коли про кооператив дізнався Сила Калістратович, то на вчителя й агронома подав доноса. Агронома перевели, а вчителя вигнали. Але селяни трималися вперто за кооператив і таки добились свого—статута затвердили.

Тоді Сила Калістратович пішов іншим шляхом—став продавати крам по ціні нижчій, ніж у кооперативі. Кооператив хирів, але тримався, бо все таки до нього йшли купувати.

Не поваливши кооператива одкритим наступом, Сила Калістратович вирішив зірвати його з середини. Два скарбники поряд прокрадалися, а втретє прокрався і сам голова.

Здавалося, що кооперативові прийшов край. Було скликано загальні збори і малося ліквідувати його. Але там же найшлась група, що вирішила не здаватися Маслієві. Кооператив було врятовано і він з того часу пішов розвиватись, хоч Сила Калістратович в протигагу йому й організував с.-г. кредитове товариство, зробивши з нього знаряддя експлоатації селянства цілого району.

Це була перша поразка. Другу поразку нанесли йому дочка.

Це була тиха і мрійна дівчина, але упертої вдачі. Гадаючи дати дочці гарне виховання, Сила Калістратович віддав її до гімназії. Поки вона була мала, все йшло гаразд. Але ось одного літа він помітив, що його Вірка чомусь одягає українську сорочку, часто ходить на бакшу до полільниць і, загалом, веде себе не так, як то слід поводитись дочці Сили Калістратовича.

Одного разу, коли вона одягла українське вбрання, він зайшов до неї і наказав:

— Вірко, зараз же мені оце скинь!

— Що?

— Та оцю сорочку й спідницю!

— Я не скину!..

— А я тобі кажу, що скинеш!—і він грубо ухопив її за руку.

Вірка вся почервоніла. Рвонулась від нього щосили і крикнула йому прямо в лице:

— Не смій чіпати! Ти, павук!..

Від несподіванки він аж остовпів. Потім підняв руку, щоб ударити дочку, і якби не жінка, богзна що б трапилось.

Так розпочалась війна з дочкою. З місяць ні він, ні вона нічого не говорили одне одному. Та буря мала колись вибухнути. Вірка якось пізно повернулась додому. Батько не стримався і сказав:

— Де це ти тягалася до цієї пори?

Вірка промовчала...

— Де це ти тягалася, я питаю?

— А ваше яке діло?

— А, так ти так слухаєш батька, що ночей не досипає, трудиться, працює, щоб вивести вас в люди! Ось я тобі покажу „яке ваше діло“!..

І він важко встав і пішов до стіни. Жінка так і прикипіла на місці.

— Я за вас думаю, роблю, а ви навіть відповідати не хочете!—казав він зі злобою.

Вірка зблідла і кинулась од нього.

— Ви працюєте! — кричала. — Трудитесь! Ви? Павук, якого проклинають десятки людей! Трудяться ті, хто працює у вас на бакшах, в цегельні, на заводі. Он хто трудиться! А ви п'єте їхню кров. Чуєте, то кров у ваших кешенях, а не гроші! Не хочу я багатства вашого, будь воно прокляте! Не треба його мені! Не треба!.. Не треба!..

— Так я, виходить, розбійник, душогуб. Так?

— Гірше, ніж душогуб!.. Ви кровопивця. Ваше багатство не ваше, а ваших робітників. То вони його заробили, а не ви!..

— А-а, так ти он як заговорила!.. Сіцілісткою стала? Так на ж тобі!.. — і нагай свиснув у повітрі.

Вірка лежала хвора тиждень. А потім зникла, і Сила Калістратович її більше не бачив. Тільки мати плакала по ній. Коли він помічав ці сльози, то аж не тямлячи себе і, тупаючи ногами, кричав:

— Мовчи!.. Уб'ю!..

5.

Ніхте не знає шляхів нашого життя. Бо їх багато. І на який штовхне доля—не знати.

От, наприклад, прапорщик Левченко. Правда, він не утруднював себе філософськими міркуваннями, бо, взагалі, навряд чи й чув таке слово, а коли чув, то, напевне, не розумів. Але трапилось так, що його життєвий шлях мав перехреститись на станції Конотоп з другим, і він пішов туди, куди зовсім не гадав іти.

Отже прапорщик Левченко лежав на всю довжину канапи вагона й палив цигарку. У вікні мигтіли однотонні краєвиди Чернігівщини: снігова рівнина, по ній сірими плямами села, голі верби, гаї, знов рівнина.

Прапорщик Левченко їхав з фронту у відпустку до себе, в рідний хутір. Перед ним малювалась батьківська хата. Він уявляв собі, як увійде до покою, як у хаті всі заметушаться, мати кинеться до нього з криком:

— Гриць!.. Гриць!..

Потім на мить промайнуло перед ним кругло-виде обличчя, повна шия, високі груди. Івга!..

Прапорщик Левченко самовдоволено перевернувся на другий бік. Йому вже уявлявся фронт, атаки: він біжить попереду салдатів до німецьких окопів і кидає бомбу. Гуркіт, дим, вогонь!.. Він

поранений. Але завдяки його хоробрості атака вдалась. Його відвідує в шпиталі генерал, довго трясє руку... Сльози душать Левченка, але він знаходить в собі сили, щоб сказати:

— Рад старатися, ваше превосходительство!

Тепер Левченко герой. Його портрет надруковано в газетах і журналах, йому дають чин.

За цими думками прапорщик Левченко не помітив, як зупинився потяг. Він глянув на перон і прочитав: Конотоп. На пероні прямо перед Левченком стояв здоровенний жандарм з рудими вусами. Помітивши офіцера, жандарм витягся і віддав Левченкові „честь“. Левченко махнув рукою. Жандарм повернувся і упевненим кроком пішов уздовж перону.

Левченко знову ліг на канапу з тим, щоб продовжувати свої солодкі мрії, як з шумом відчинились двері купе і в їх отворі показалась висока, струнка пані з невеличкою жовтою валізкою в руках і жовтою коробкою. Лице їй було закрите густим вуалем.

Вона одним поглядом окинула купе, на мить завагалася, але, очевидно, її нерішучість зникла, коли вона побачила офіцера, і вона ступила вперед до вікна. Все так швидко сталося, що прапорщик Левченко навіть не встиг устати. Тільки тоді, коли пані вже сіла, він розгублено схопився, поправив по салдатському свого френча і пробурмотів:

— Вибачте!..

Дама нічого не відповіла. Вона мовчки дивилась у вікно.

Потяг стояв довше, ніж треба. З коридору вагона долітали сердиті голоси пасажира і провожатого. Пасажир питав, чому так затримують потяг, провідник казав, що й досі міняють паротяга.

— Ну й порядочки у нас!..— гукав пасажир...—
Перевішати вас мало сукиних синів!..

Прапорщик Левченко забився в куток, простяг ноги і мовчав. Сидіти йому було не зручно і він сердився на незнайому, що так нагло порушила його золоті мрії.

Потяг рушив. По коридору пройшов провідник і зачинив двері. В купе було тихо. Тільки колеса відбивали свій ритм.

На дворі вечоріло і сутінь заливала потроху вагон. Біля вікна в куточку канапи неясно вимальовувалась постать жінки.

Прапорщиківі Левченкові захотілось курити, він довго не насмілювався цього зробити, адже він знав, що треба прохати дозволу в дами, а цього йому чогось не хотілось, чи він не смів. Кінець-кінцем, він не витримав, вийняв портсигар і, навмисне стукнувши кришкою, сказав:

— Дозволите?

Дама повернула до нього своє завуальоване лице, — вона давно крадькома його розглядала, — і кивнула головою:

— Прошу.

Знову довга мовчанка. Левченко стежив за маленькою ручкою в рукавичці, що лежала на валізі. Йому ввижався блиск чорних очей через вуаль, а далі він став відчувати тонкий запах дорогої парфуми, що йшов від його сусідки.

— Чорт забирай, — подумав він, — видно якась гранд-дама!..

І йому пригадалися оповідання й анекдоти однополчан про різні пригоди з жінками в дорозі. Його думки звернули в бік. Таємнича незнайомка відігравала в них перше місце. Він закрив очі, йому мріялось...

В цей момент незнайомка глибоким і приємним голосом запитала прапорщика Левченка:

— Пробачте, прапорщик! Ви, здається, служите?..—і вона сказала номер і назву полка.

Прапорщик Левченко від того голосу ніби упав з висоти і відрубав:

— Так точно! Цілком правильно зволили зауважити!..—тут він зовсім збентежився і замовк.

— А командує вашою дивізією генерал Засульський?..

— Так точно, його превосходительство генерал Засульський.

Дама посміхнулась і подумала про себе:—який дурень!—але вголос вона сказала:

— От, несподіванка!.. А ви знаєте, що служите в дивізії, що нею командує мій батько?..

Тут прапорщика Левченка ніби хтось скинув одним ударом з канани. Він швидко звівся на ноги і, витягнувшись, одрапортував:

— Маю за честь одрекомендуватись. Прапорщик Левченко! Їду у відпустку!

Дама скося глянула на нього. У неї знову промайнула думка:—А він забавний!.. І не поганий з себе. В усякім разі, його можна буде, на випадок чого, використати! — думала вона далі, а вголос знову сказала:

— Дуже приємно! Прошу, сідайте!

Левченкові так глибоко вбили військову субординацію, що він перед дочкою свого генерала не міг дозволити собі сісти і тому пробурмотів:

— Нічого, я постою. Уже надокучило лежати. Дві доби в дорозі... Так що, навіть, приємно постояти.

Дама засміялась.

— Киньте, прапорщик, ці церемонії, ви не на параді. Сідайте, прошу вас! — Левченко сів. — Я дуже рада, що зустрілась з офіцером з дивізії мого батька!..

Левченко спитав її:

— А куди ви їдете?

— А ви?—спитала вона його замість відповіді.

— Я до Очеретної, коли знаєте.

Дама знову засміялась.

— Ну, знаєте, мені таки справді повезло, бо я їду до Глибокої.—Левченко роззявив рота.—Значить, сусіди до самого кінця дороги. І від нині ви мій охоронець. Гадаю, не відмовитесь?

— Радий вам послужити!..

— Знаєте, — щебетала далі дама, — тепер так неспокійно в дорозі. Я так за ці дні перехвилювалась, так боялась!..

Раптом вона увірвала розмову і замовкла.

Левченко дивувався, — чого ця, така красива жінка, дочка генерала, мала боятися.

Через хвилину дама знову заговорила:

— Я в Петрограді перевтомилась. Чоловік мій виїхав на фронт, і я вирішила на кілька днів виїхати в село, щоб трошки відпочити і заспокоїти нерви. Не думайте, що тільки ви, мужчини, несете тягар війни. Ми, жінки, страждаємо не менше вас.

Її голос набрав теплого виразу, вона простягла до нього руки, ніби благаючи у нього співчуття й допомоги.

Прапорщик Левченко, що не був досвідчений у жінках, приймав її щирість за справжню. Він співчуваюче хитнув головою і сказав:

— Я весь до ваших послуг!

— От і добре! — сказала вона. — Я ні на хвилину не сумнівалась в цьому, ось чому я так смі-

ливо ввійшла до вашого купе.—Вона поклала свою руку йому на коліно, від чого він весь здригнувся.— Мій чоловік так багато, коли приїздить з фронту, розповідає про окопи. Як тяжко вам там живеться! І коли я дивлюсь на кого небудь з наших офіцерів, мене охоплює сум. Які ви там самотні й як ви потребуєте ласки!..

Вона відкинулася на спинку канапи і дивилася просто себе.

Левченко насмілювався, взяв її маленьку ручку, поцілував і неясно сказав:

— Дякую, дякую!..

В коридорі почулись кроки, двері відчинились і провідник сказав:

— Панове, станція Ворожба!..

7.

Вікно купе, де сиділи прапорщик Левченко і його дама, прийшлося просто проти вокзалу. Дама весело розказувала Левченкові про Петроград, про забави, про театри і про тамтешнє життя.

Левченко жадібно слухав ці оповідання.

— То-то зазидки братимуть товаришів по полку, коли він розкаже, що знайомий з дочкою дивізійного генерала!—думав він.

Але поруч з тим працював і його селянський розум, бо він зовсім не був таким простодушним, як то здавалось його дамі. Це несподіване знайомство не тільки не вбило його практичності, а навпаки, він міркував, у який спосіб можна буде використати цю зустріч для себе. Само собою, він попросить на прощання написати її кілька слів батькові і при повороті в полк заїде до штабу, щоб передати йому привіт від доньки. Це наблизить його до генерала, це дасть йому можливість

пробитись вперед. Треба сказати, що в прапорщика Левченка було чимале честолюбство.

Раптом їхню увагу притягли озброєні люди, що натовпом вийшли з вокзалу. Серед них було кілька офіцерів, що сердито сперечались. Цивільні сунулись з боку. Високий чоловік з значком техніка, очевидно, розпоряджався озброєними людьми.

Через вікно донеслися слова високого:

— У нас є розпорядження затримати ваш потяг. Доки не одержимо іншого розпорядження, потяг не піде.

У незнайомки затремтіли руки. Намагаючись бути спокійною, вона попрохала Левченка:

— Голубчику, підіть довідайтесь, що то за шум і чи скоро рушить наш потяг, бо я хочу послати телеграму нашому управителеві!

— Слухаю!..—і Левченко накинув шинелю.

Повернувся він хвилини через десять. Незнайомка зустріла його словами:

— Ну що, довідались? Чому нас тримають?..

Але, глянувши на Левченка, що дивився порожніми очима і не бачив її, вона схопила його за рукав френча і благаючи прохала:

— Прапорщик!.. В чім річ? Що трапилось? На вас страшно глянути. Ви білі, як крейда!..

— Р-р-р-революція! — прохрипів Левченко і хлюпнувся без сили на канапу.

Дама підвелась і вхопила знову його за руку.

— Та розкажіть же толком!—казала вона.— Не будьте таким тухтієм. Ху, який ви боягуз! А ще носять офіцерські погони!

Левченко глянув на неї. Її слова були для нього ніби удар батога. Він опам'ятався і міг уже мислити.

— Ні, це неможливо!—говорив він через хвилину.— Приїхав з Харкова якийсь комітет і пів-

роти салдатів. Відчепили нашого паротяга і кажуть, що будуть обшукувати потяг, бо ніби в ньому їдуть переодягнені жандарми. А у офіцерів збираються відібрати зброю!..

Дама зблідла і схопилась за груди.

— Боже!—простогнала вона.

В купе різко постукали і, не чекаючи відповіді, двері відчинили. Левченко і його дама повернули голови до дверей. Там стояв штабс-капітан з суціднього купе.

— Прапорщик, беріть зброю і приеднуйтеся до нас. Треба дати організовану відсіч цим мерзотникам. Коли ми всі з'явимось, то вони злякаються і підуть на поступки... Дама ваша хай запреться в купе.

Левченко пішов з капітаном у вокзал. Заля першої класи клекотіла від людей. Душ сорок офіцерів оточили високого з технічним значком і підпоручника з червоною розеткою на грудях і гаряче їм щось доводили.

— Дозвольте, дозвольте!—кричав високий.—У нас є розпорядження від комітету з Харкова. Змінити ми його не можемо!..

На нього наступав високий козачий осавул:

— Але на якій підставі ви хочете обеззброїти нас? Хіба ми вороги народу? Раз революція, так революція! І ми не менше вашого ненавидимо Алісу і її прибічників!..

Капітан тим часом стояв перед підпоручником і, розмахуючи руками, казав:

— Об'ясніть цим болванам, що згідно воїнської честі, в офіцерів не можна одбирати зброю. Що ви, очумілі?.. Ви, як офіцер, мусите вплинути на них!

На середину виступив поручник в окулярах і тенорком сказав:

— Панове, давайте організовано діяти. Тут провокація, — сказав він переконуюче, — безумовно провокація. Чиясь зла рука хоче підірвати довір'я до офіцерства, що ось уже три роки поруч з салдатами несе на собі весь тягар і небезпеку війни. Панове, я пропоную виділити від нас делегацію з трьох осіб, яка і вступить у переговори з товаришами із комітета. Наші умови: зброї не здавати і скоріше хай відправляють потяг. З свого боку ми даємо слово, що ми не вороги народу і віддаємо себе в розпорядження революції!..

Після де-яких сперечань всі пристали на пропозицію поручника в окулярах. В склад делегатів обрали його, осавула і сердитого капітана.

Левченко повернувся до вагону і все розказав своїй дамі. Вона слухала його мовчки, кусаючи нижню губу. Потім пильно глянула на нього, наблизила до його обличчя і шепотом запитала:

— Прапорщик, чи можу я вам довіритись?

— Я... розпоряджайтесь мною!..

— У мене, — заговорила вона швидко, — є пакет. В ньому державна тайна. Я його передаю вам. Ви мусите зберегти його за всяку ціну. Одверніться і станьте проти вікна!

Левченко виконав те, що вона прохала. Він чув шелест одягу, чув як десь одлітали гудзики, і, нарешті, його торкнули за плече. Перед ним стояла його незнайомка. Вона була тепер без вуалю. З-під капелюха вибилося пасмо волосся, обличчя було бліде, очі горіли. Вона була така красива, що Левченко був осліплений нею.

В руках вона тримала важкого пакета.

— Ось нате, сховайте!.. На груди, на груди!.. — і вона сама йому сунула пакета за пазуху. Її пальчик доторкнувся до шкіри і Левченко здригнувся, ніби його опекла іскра.

В двері постукали. Левченко їх відхилив. То був капітан. Він сказав:

— Ну, діло пішло на лад. З Харкова відповіли, що вийшло непорозуміння, ніхто ні зброї одбирати, ні обшукувати потяга не збирався. Хвилини через 30 подадуть паротяг і ми рушимо!

В кутку на канапі дама відхнула з таким полегшенням, ніби в неї гора з плечей зсунулась.

8.

У Левченка від наливки крутилась голова. Вкладаючись спати, він перебирав події останніх двох днів і приємно посміхався. Коли вже ліг, зайшла мати, сіла на край ліжка і замислилась.

— Що ви, мамо?

Стара Левчиха повернула до нього своє обличчя. Подивилась уважно на сина і промовила:

— Ївга плакала... Чимось ти її образив, чи що?

Ці слова нагадали йому про дійсність. Він сперся на лікоть і сказав:

— Я їй нічого не казав такого, мамо. Я завтра буду у Коробок і перепрошу Ївгу.

Мати, ніби відповідаючи якимось своїм думкам, говорила:

— А може вона, Грицю, тобі не пара? Ти ж таки тепер офіцер, золото на плечах, а вона собі селянська проста дівчина. Хоч, правда, багата!

Левченко поморщився від цих слів. Мати помітила і заспішила:

— Ну, спи, спи. Ти стомився з дороги!—і вона, перехрестивши його, вийшла.

Левченко замислився. Його думки знов повернулись до його супутниці. Він, що ніколи навіть не мріяв про таких жінок, мав дивовижну пригоду. І Левченко крок за кроком став перебирати

історію свого знайомства з дочкою генерала, що так несподівано увійшла в його життя.

Від Ворожби їхні взаємовідносини цілком змінилися. Про Левченка не можна було казати, що він був боягуз. Коли його і вразила звістка про революцію, то вона не злякала його, а швидче збентежила. Про революцію він мав дуже неясне уявлення, але інстинктом відчував, що революція щось таке, що істотно йому вороже.

Та коли ніжна тендітна жінка звернулась до нього за обороною, попрохала у нього охорони і довірила йому свою таємницю, прапорщик Левченко скоро опанував собою. Він у душі поклявся, що швидче переступлять через його труп, аніж він віддасть пакета.

До Харкова вони доїхали без усяких пригод, але тут приходилось чекати до ранку на потяг. Коли Левченко сказав про це Ніні, вона відповіла:

— Я смертельно стомилась. У мене—одна думка—сон!..

— Що ж робити?—розвів руками Левченко.

— Давайте переночуємо в готелі!—запропонувала вона.

Але вони об'їхали в десяток готелів і ніде не було вільної кімнати; кінець-кінцем натрапили на одну.

— Беріть!—наказала Ніна.

Кімната була брудна, з одним ліжком, а вікно виходило кудись у двір. Ніна з огидою оглядала цей убогий куток, а Левченко сказав:

— Ну, знаєте, стан—хуже губернаторського!..

Він, навіть, не розумів того, що для даного моменту це прислів'я набирало особливо вірного значення.

Вечеря їх підкріпила і вони почували себе веселішими.

— Ну, пора спати!—сказала Ніна.

Левченко встав і почав одягатись.

— Ви куди?—спитала вона злякано.

— Ви спіть тут, а я піду на вокзал, а рано за вами заїду!—сказав Левченко, бо тільки так він гадав вийти із становища.

— Ні за що на світі, прапорщик! Ви хочете мене покинути, не зважаючи на те, що сюди можуть вдертися бандити, злодії!..

— Але-ж... пробував виправдатись Левченко.

— Розмова скінчена! Ви лишаєтесь тут. Тушіть електрику!..

Левченко сидів і дивився в вікно. Йому чудилось, як шелестіло вбрання на Ніні. Потім рипнуло ліжко, Ніна лягла. Тоді Левченко прослав на підлогу ковдру, помостив під голову шинелю, але не лягав. Так пройшло півгодини.

— Ви не спите, прапорщик?—почув він голос Ніни.

— Ні. Чомусь не хочеться спати,—збрехав він, хоча на ділі йому теж смертельно хотілось спати.

— Дурненький,—з горловим сміхом промовила жінка,—роздягайтесь і лягайте отут!..

Коли Левченко згадав це, то його пройняв холлодок. На нього глянуло з темряви біле обличчя з блискучими очима і під погляд тих очей він міцно заснув.

Другого дня, вибравши влучну хвилину, Левченко сказав батькові:

— Тату, я хочу з вами поговорити про одно діло.

Вони вийшли до другої кімнати і батько став чекати. Левченко вагався, як розпочати розмову. Він довіряв батьковому розумові і тому вирішив шукати в нього поради, проте розумів, що не все про Ніну можна розказувати.

Він запалив цигарку і відвернувшись до вікна, спитав:

— Тату, ви знаєте дочку генерала Засульського?

— Знаю. А що?

— Так, я оце, їдучи до вас, познайомився з нею.

Батько хитро прищурився і, розправляючи руку свою широку бороду, чекав, що далі скаже син.

Левченко, намагаючись бути як можна спокійнішим, коротко переказав йому історію свого знайомства.

— Ви розумієте, тату,—говорив він повагом,—що це знайомство для мене має велике значення. Аристократка, дочка начальника дивізії, прохає, щоб я до неї приїхав у гості в Глибоку. Відмовитись я не можу, бо це просто неможливо. Отже завтра я мушу туди поїхати. Але тут можуть бути ускладнення. Ївга!

Старий швидко думав, намагаючись доповнити те, чого не сказав син. Він зважував ті можливі вигоди, що може принести синові це несподіване знайомство.—Це просто щастя йде до рук!—думалось йому. Але синові він сказав:

— Ти добре зробив, що сказав мені про це. З Коробкок у мене діла. От і зараз у нас договір з земством на 40 тисяч, а ти сам знаєш, що без Коробки я б не витяг його.

— Про що й я кажу!—підхопив син.

— Ти все таки будь добрішим до Ївги. А я берусь уладнати справу з старим Коробкою.—Він потер лоба.—Ну, наприклад, чому б тобі не сказати, що генерал передав з тобою листа до управителя і ти мусиш його відвезти!..

І він засміявся. Син відповів йому тим же. Потім сказав:

— Тільки треба так, щоб ніхто, жодна душа не знала, що вона в Глибокій. Вона так наказала.

— І правильно зробила!—відповів батько, і вони пішли до столу, де їх чекала вся родина й гості.

9.

Невідомими шляхами до Жабокрюківки дійшла чутка про те, що в столиці царя скинули.

До війни жабокрюківці жили одрізані від світу. А тут раптом перед ними розсунувся світ. Вперше вони узнали, що крім „Росії“ існують ще й інші держави, як от Німеччина, Австрія, Франція, Англія; по японській війні знали ще „Гапонію“.

Правда, жабокрюківці уявляли собі дуже неясно географію, і в якій стороні світу ті країни лежать, навряд чи хто б з них і сказав.

Так само неясно уявляли жабокрюківці і причину війни. На думку жабокрюківських „політиків“, царі німецький та австрійський напали на руського царя, а тому треба ж оборонятись.

Однак, війна розбила той мур, що відділяв Жабокрюківку від усього світу. Коли хто з салдатів приїздив з фронту, то слухати його збиралися і старі й малі, а слухаючи ахкали, охкали, дивувались, розпитували.

Чоловіків більше цікавило, як по чужих краях господарюють, чи так як у них, чи инакше; чи краще, чи гірше; які будують хати і чи правда тому, що німецький цар наробив залізних салдатів, що їх і куля не бере, і чи правда, що в нього є такі машини, що літають і з них він б'є наших,—і коли визнавали, що там люди живуть майже так, як і в нас, що залізних салдатів у німця немає,—то ще більше дивувались.

— А Панько Солопишин казав, що німці людей їдять!—скаже, страхаючись, яка небудь молодиця.

Така була Жабокряківка, коли ото до неї невідомими стежками доповзла чутка про революцію. Треба прямо сказати, що дехто з жабокряківців злякався тієї чутки. Чутка ж сама по собі була трохи чудна і неймовірна. Говорили, що царя скинули пани, щоб продати „Росію“ німцям, що цар утік до мужиків і прохає їхньої допомоги проти панів. За це він обіцяє мужикам віддати панські землі, ліси, худобу. Земля ж була болючим місцем у жабокряківців. Наділи у них маленькі, панська земля здавила їх. Злидні були, як нігде.

Другого ж дня, як тільки ото дійшла така чутка до села, кілька чоловік пішло до старости, щоб загадати йому скликати сходку. На сходці довго радились, кричали, сперечались: ніхто не знав толком, що робити, у кого шукати поради. Дід Дорош радив йти на допомогу цареві, але виявилось, що ні дід, ні хтось инший не знав, куди саме йти і де зараз перебуває цар. Старі баби казали, що прийшла кончина світу і голосили за царем, як за покойником. Кінець-кінцем, після цілоденної лайки та крику, сход виніс постанову: післати вірну людину до губернії, хай він там все достоту взнає і потім розкаже сходові. Староста було заікнувся про волость, але його зараз же обірвали, вказавши, що там живе старшина, становий, врячник, а вони правди не скажуть. На делегата обирали Квашу Сидора, мотивуючи тим, що він, перше письменний, а по-друге, що він завжди на сходах стояв за правду.

Другого дня вдосвіта сани, на яких сидів Кваша, провозжав за царину гурток селян, що давали йому останні поради. Головне, що радили йому, так це ні в яким разі не йти до начальства і не

вдавати з себе уповноваженого. Бо жабокрюківці мали випадок, коли посилали двох уповноважених до губернатора скаржитись на утиски панських лісничих. Губернатор, замість того, щоб розібрати скаргу, посадив уповноважених до в'язниці. Були ще й інші причини, що казали не довіряти начальству. Ось чому Кваші радили про все звідатись серед людей. Що ж до начальства, то хай йому грець, обминай його десятою дорогою.

За цариною йому в-останнє стиснули руки і побажали скорого й щасливого повороту. Кваша встав з саней і, повернувшись лицем до Жабокрюківки, зняв шапку і тричі широко перехрестився.

Насунувши потім щільніше шапку, він сказав:

— Ну, прощайте, браття! Коли в чому прогрішив перед вами, простіть!..

— Нічого!—заули у відповідь.—Адже заради людей їдеш!..

Сани рушили.

— На випадок чого,—гукнув Кваша, вимахуючи рукою,—хай громада жінку, дітей не зобіждає!—і коні понесли його лісною дорогою в невідоме.

До міста треба було їхати п'ять годин. Був ранок, і Кваша ввесь той час прокуняв у куточку вагона. Кваша, власне кажучи, не знав, куди його податись. Тому, вставши з вагона, він став оглядати вокзал; його дуже вразили червоні прапори, далі він звернув увагу на те, що всі носили на грудях червоні биндочки або розетки. Це так його зацікавило, що він не стримався і, підійшовши до одного добродія, на грудях якого горів пишний бант, спитав,—що то значить?

Добродій насмішкувато прищулив око, уважно оглянув Квашу і перепитав:

— Що-о?

— Що воно ото означає та биндочка, що у вас на грудях?—повторив своє запитання Кваша.

— Оце-о!—і добродій самовдоволено подивився на свої груди.

— Еге ж!

Добродій, не гублячи свого насмішкуватого тону, сказав:

— Це, мужичок, означає, що до нас прийшла свобода. Розумієш? Сво-бо-да!.. Ми свободні тепер з тобою, брат. Вроді як товариші, значить, будемо! Та ти сам звідки? З села? Да?

Біля Кваші і добродія стали збиратись цікаві і прислухались до їхньої розмови.

Добродій повів рукою до них і тим же тоном, в якому Кваша почув якусь, йому самому невідому образу, сказав:

— От, бачите, делегат мужицький приїхав!..

Кваша зовсім зніяковів і уже збирався плюнути і податись десь на заїзд, якби в цей момент натовп не проштовхали двоє робітників і не стали перед ним.

— Ви звідки, товаришу?—запитав один з них.

— З села. З Жабокрюківки, коли чули. Від громади!

Обидва зглянулись і тоді другий сказав Кваші:

— Ви, товаришу, ідіть з нами. Ми вас познайомимо з усіма подіями!

Якщо правду казати, Кваша не все розумів, що вони казали. Але він зразу пройнявся довірою до них і пішов. Всі троє вийшли на великий майдан, де майоріли червоні прапори, стояли озброєні люди у військовому, цивільному, проходила якась військова частина з оркестрою. Згуки музики урочисто розносились на майдані. Кваша зовсім захопився видовищем. Його вивів з задуми високий, що потягнув за рукав.

— Ну, товаришу, ідемо!..—і штовхнув його в автомобіль.

Кваша ще не встиг і злякатись, як уже вони вітром неслись широкою вулицею, а будинки падали в його очах ніби десь у безодню.

Зупинились перед великим будинком з колонами. Там зібралась сила народу, що снував на всі боки. У високих коридорах стояв приглушений гомін. Кваша, певно б, розгубився, якби не його провожаті. Вони швидко йшли коридорами і нарешті відчинили одні двері. Кваша опинився у невеликій тихій кімнаті. Шум сюди не доходив. Кваша міг прийти до пам'яті.

— Посидьте тут, товаришу!—сказали його нові знайомі.—А ми зараз!

Вони зникли, Кваша лишився сам і постарався зібрати докупи свої думки. Це йому не вдалось, бо за хвилину ті двоє знову з'явилися і повели Квашу за собою. Всі троє опинилися у великій залі, що була наповнена людьми вщерть. Спереду стояв великий стіл, накритий червоним і Квашу повели прямо до нього і посадили на стілець.

Кваша ніяково озирався і думав сам собі:

— Що вони, судити кого збираються, чи що?

Але дзвінок не дав зосередитись його думкам. Настала тиша. Наперед вийшов досить ставний чоловік і почав говорити.

— Товариші!...—так почав свою промову він.

Кваша став догадуватись з тих цікавих поглядів, що кидали на нього, що мова йшла про нього. І дійсно оратор казав, що революція перемагає, що селяни дуже цікавляться подіями, що вони починають посилати своїх ходоків до міста і що сьогодні ми можемо вітати у себе одного з таких селянських ходоків, що прийшов вчитися, як робити

революцію; що коли селяни об'єднаються з робітниками, то революцію ніщо не переможе, і всі вороги її розвіються, як порох. Хай живе пролетаріят! Хай живе революція! Хай живе селянство!

Грім оплесків вітав останні слова оратора.

Далі у Кваші все перемішалося у голові. Його вивели наперед і щось казали говорити. Але Кваша не найшовся нічого сказати, як тільки...—Спасибі вам, що й про нас, мужиків, не забуваєте!..—За ці слова його нагородили оплесками.

Говорили довго. А Кваша сидів і всі слова ловив і вони його, незвичний до думання та до нових вражінь мозок, просто кололи. Після мітингу Квашу возили на завод, де його вітали робітники.

Ночувати він лишився теж у робітника. Там він з господарем прогомонів цілісіньку ніч. І чим більше він слухав, тим більше йому в голові прояснювалось. Він став потроху розуміти, що, як і до чого. Прості, але міцні слова, що їх говорив робітник, вкладались у нього вже не безладно, як то було досі, а гарно, як цеглина до цеглини. Досі неясні слова ставали ясними. Кільце за кільцем сковувався ланцюг відносин, а на горі стояв цар, що все давив собою.

Одним словом, ця ніч була для Кваші справжньою духовною революцією. З його очей зняли полуду. І світ став перед його очима зовсім інший, ніж він уявляв собі досі.

Другого, третього й четвертого дня Кваша ходив, слухав, говорив з багатьма людьми, а над вечір повертався до Павла Петровича (так звали того робітника, у якого він зупинився) і вів з ним цілонічні розмови.

На п'ятий день Кваша згадав, що йому вже слід повертатись до Жабокрюківки. Робітники надавали йому газет, відозв, наказів, стискували руки і казали на прощання:

— Ну, щасливо!.. Робіть там у себе, в Жабокрюківці, революцію!.. А на випадок чого кличте нас на допомогу!..

Жабокрюківці стали вже хвилюватись через довгу відсутність Кваші. Дехто казав, що ніби староста отримав з волості якусь бумагу, але нікому її не показує. Писар ходив з хитрою посмішкою й уникав селян. По хатах йшла жвава розмова. Були окремі голоси, що казали, згадуючи про Квашу:—Послали чоловіка на видющу смерть!..

Кваша повернувся над вечір. Чутка про це одразу облетіла все село. Зараз же посунули до його хати за новинами. Але Кваша не став розповідати багато, бо вже було пізно, а хай староста на завтра скликає сход і він там усе пояснить народові.

Староста образився. Вийшовши на вулицю, сказав до діда Каленика Баранця:

— Мені здається, що наш Сидір набрався пихи в місті!..

— Умгу!..

— Що він нам почне бунтувати громаду!..

— Умгу!..

— Що нам, старикам, слід триматись ближче один другого!..

— Я гадаю, що вже пора обрати нового старосту!— нарешті одрізав дід.

— Пху на вас!—сплюнув староста і потяг до себе додому.

Сходки такої ще ніколи не бачила Жабокрюківка. День був на диво теплий та ясний. Прокидалась весна й усюди дзюрчали струмки снігової води.

Староста взяв рахівницю до рук і затарохтів, щоб заспокоїти людей. Коли встановилась тиша, він відійшов на бік, а наперед вийшов Кваша, уклонився і попрохав дозволу говорити.

— Просимо!.. Просимо!.. Говори!..—загула громада.

Кваша ще раз уклонився і почав:

— Громадяни, товариші, і весь сільський сход! Ви послали мене, щоб я в місті розузнав, що й як там, значиться, робиться і що таке революція!.. І я, слухаючись наказу вашого, поїхав туди. Там я ускорості взнав, що царя справді скинуто і що тепер у нас настала свобода!..

Треба було бачити, що сталось з громадою, коли він сказав це.

— Що він там верзе?—заукали з гурту.

— Хіба можна таке говорити? За це від начальства може влетіти!..

— Як таки можна на царя такі слова сказати! Вся громада буде за це відповідати. На Сибір нас зашлють!..

— А ти не слухай, коли боїшся!..

— Я нічого не чув!..

— Хай йому хрін, тому Кваші. Він такого наговорить, що потім і світові не рад будеш.

— Заварить кашу!..

— Еге, заварить, а хто буде їсти!..

— Найдуться дурні!..

— Правду кажеш!..

— Ходім краще додому, щоб часом халепи не було!..

— Ходім!..

— Застав дурня богу молитись, він і лоба поб'є!

— Хто ж дурень? Кваша?..

— Ато ж!..

Кваша став і слухав те все. Його вид робивсь то блідий, як крейда, то кров кидалась йому до голови і він ставав червоним, то знову він мінявся і ставав сірим. Потім він зібрав увесь голос і закричав:

— Громадяни!.. Тихо!.. Слухайте, що далі скажу!..

На хвилю втихомирились.

— Ви не кричіть,—почав знову Кваша,—а слухайте уважно, а накричатись встигнете. Що таке свобода?—запитав далі Кваша.—Свобода означає, що ми всі рівні, товариші, що нема тепер ні панів, ні мужиків, а всі, виходить, однакові. Так пояснили мені в місті!..

Тут знову знявся страшний гармидер. Чулось:

— На мужикові вся держава держиться!

— Овва, які розумні!..

— Значить дурний порівнюється з розумним?..

— Таке й було. Як таки мужикові та рівнятися з паном!..

— А що, хіба пан з другої глини зліплений, ніж ти?..

— Та то ж пан!..

— То що з того, що він пан? Він пан, а я мужик!..

— Та він уже всяку науку проходив!..

— Як би мене вчили, то я б теж був би розумним!

— Коли рівні, то й пан мусить орати землю та робити так, як і ми!..

— Атож, атож!..

— Ловко!

— А ловко, братця! Дорого б я заплатив, щоб побачити, як він за плугом ходитиме!

— До тебе в науку піде!

— А чому ні? Я б навчив!..

— О, Мусій навчить, бо в самого замість хліба осет родить!

— Слухаймо, що далі Кваша говоритиме!

— І справді, давай слухати!..

— Так, що у нас не буде більше панів,—казав далі Кваша.—Не буде й царя. Без царя будемо жити. Виберемо кого-небудь з поміж себе, як ото обираємо старосту, і він буде правити нами. А не понаравиться нам, або чим провиниться, то скинемо, а другого настановимо!..

Громада знов захвилювалась, загукала:

— А як же без хазяїна?.. Коло овець і то є пастух!.. Та ми ж пропадемо!.. Та нас заскубуть!..

— Тоді хто в плуг, а хто в луг!..

— Ніхто нікого не слухатиме!..

Кваша підняв руку:

— Тепер земля,—сказав він. При слові „земля“ знову все замерло.—Земля,—вів Кваша,—мусить перейти до мужиків. Даремно... Без викупу.. Так мені пояснили в місті ті товариші, що я в них був!

Сход охнув. Потім піднісся до гори ліс рук і разом вибух одним словом:

— Правильно-о-о-о-о!..

Тоді на жіночій стороні піднявся свій галас:

— А війна?.. А війна?.. Скоро війна скінчиться?

— Вам, мужикам, тільки землю подай. А нам хай чоловіків повернуть!..

— Про війну я теж розпитував,—кричав Кваша в бік жінок.—Тільки немає єдиного мненія на війну. Робочі кажуть, що треба війну кінчати, а

некоторі другі, которі не согласні з цим, кажуть, що за ради свободи треба вести війну до победного кінця!

Жіночі голоси, в яких зовсім потонули голоси мужицькі, закричали:

— Кончать!.. Кончать!.. Хай чоловіки повертаються додому!..

Кваша, намагаючись перекричати їх, казав:

— Це зроблять депутати!..

— Під три чорти ваших депутатів!.. Хай війну кінчають!..

І знову ще дужче, тепер уже разом з чоловіками, розляглося:

— Кончать війну!.. Кончать!..

Сход радив до вечора. Читали останнього маніфеста царя. Читали інструкцію про вибори сільського комітету. До комітету обрали: Квашу, діда Баранця, безрукого салдата Прокопа, писаря (без грамотної людини не обійдеться ж) та Петра Озюку. Пізно увечері розійшовся сход. Дома ревля голодна худоба. Господарі не поспішали. Стояли купками біля воріт і обговорювали події. Кожний розумів, що старому настав кінець. Йшло нове.

Але яке воно буде? Що воно принесе?

11.

В „Глибокій“ для Ніни приготували дві кімнати й залю. Управитель, що сам виїхав їй на зустріч на станцію, був дуже здивований цим несподіваним приїздом. До нього теж дійшли де-які чутки, а робочі донесли, що Жабокрюківка послала свого делегата до міста.

Цілуєчи руку Ніні, він запитав:

— Якому щасливому випадкові ми зобов'язані вашим несподіваним відвідином?

Ніна в цей момент повернула голову до вагону, де в вікні стояв Левченко. Вона йому сказала, щоб він не проводив її на перон. Управителеві вона з легким сміхом відповіла:

— Фантазії, одні лише фантазії, Вадиме Михайловичу! Оце їду до Криму. І раптом забажалося побачити нашу Глибоку. Адже спочатку війни я тут не була!

Управитель не мало прожив на світі, щоб повірити в ці слова. Він сховав посмішку під вусами і гречно промовив:

— Яка б не була причина вашого приїзду, але ми раді вас бачити!

Опинившись вдома, Ніна нарешті могла вільно відхнути. Таємного пакета, що вона його забрала у Левченка, як ночувала в готелі, Ніна уважно обдивилась і стала думати, де сховати. Їй пригадалось, що в кабінеті батька є потайні схованки, і вона пішла туди.

— От тепер буде добре!—сказала вона виходячи звідти.

Після дорожніх хвилювань вона міцно заснула, так що ранком управителеві прийшлося чекати її кілька годин. Нарешті вона покликала його до себе.

— Що скажете новенького, Вадиме Михайловичу?—зустріла його Ніна.

— У мене поки що новенького нема нічого. Я прийшов за наказами.

— Мені дайте коня для верхової їзди, більше нічого не треба. Лісничий мене тут обслужить.

Управитель пішов, але біля дверей він повернувся і сказав:

— Я хочу вас попередити, Ніна Михайлівно, що в околицях неспокоїно. Ходять різні чутки!..

— Ви хочете сказати, чутки про революцію!—підказала йому Ніна.

— Ви, виходить, знаєте.

— Ці балачки розпускають бунтівники. Знайте, що ніякої революції нема. Коли я їхала з Петрограду, то там було зовсім спокійно!—збрехала вона.

Управитель похмурился.

— Припустим, що я вірю вам. Але кажуть, що імператор зрікся престолу! — і він уперто подивився на неї.

Ніна збентежилась, але скоро отямилась.

— Не може цього бути! — скрикнула вона. — Коли й були які заворушення, то їх, безумовно, придушили.

— Я мушу вам сказати, — говорив управитель, — що нарід страшенно злий. Так жабокрюківці знову говорять про панську землю. Мій обов'язок про це вас повідомити.

Не встигли зачинитись двері за управителем, як Ніна стала нервово ходити по залі. Але вона скоро заспокоїлась, бо навіть не могла собі уявити, щоб старий звиклий лад міг так несподівано упасти. Ні, це їй не вірилось, цього вона не могла припустити. Все це тимчасове і швидко закінчиться. Вона згадала про чоловіка і заспокоїла себе тим, що подумала:

— Володя викрутиться, бо він не з таких, що самі лізуть у пастку!..

Потім її думки перескочили до Левченка. Їй подобався цей мужик в погонах, як вона в думках його називала. Принаймні на ці кілька днів, що вона мусить висидіти в Глибокій, у неї буде розвага.

Прапорщик Левченко приїхав над вечір. Він з де-яким острахом ступав по широких сходах, весь час оглядаючись на стіни. Покоївка, що йшла попереду, сказала йому підождати, а сама пройшла в двері. За хвилину вона вернулась.

— Просять зайти!

Він переступив поріг. Ніна сиділа за невеличким круглим столом. В каміні горіли дрова і відсвіт полум'я грав на стінах. На момент виступали портрети в шитих мундирах, жінки в старовинному одягу. Тиша і розкіш придушили Левченка зовсім. Притамовуючи свій страх, він пішов через залю до Ніни.

— Ну, прапорщик,—сказала вона, простягаючи руку для поцілунку,—нарешті ви прибули? А я думала, що ви забуваєте своїх нових друзів заради старих. Сідайте!

Вона вказала йому на місце поруч. Левченко сів, але не міг нічого говорити. Він був осліплений. Цей мінливий світ від каміна, що надав залі казкового вигляду, лампа під абажуром, що кидала блискуче світло на цю прекрасну жінку, на голі руки, шию й груди, вся обстановка, що він її вперше бачив,—все це просто приголомшувало його.

Ніна посміхнулась.

— Бідний ведмідь,—сказала вона.—Ви, справді, ніколи нічого такого не бачили?

Левченко щиро признався, що не бачив. Тоді вона його критично оглянула і сказала:

— Знаєте, ведмедю, я вам скажу ось що. Коли ви будете розумнішим, і, якби вам сказати, сміливішим, то вас любитимуть жінки. А тепер давайте вечеряти!

Вона стала його гостити. Левченко для сміливості пив більше, ніж то було треба. Він до того обісмівився, що розказав їй кілька смішних випадків з полкового життя; що правда, вони були грубувато-салдатські, але Ніна щиро з них реготала.

Її притупливу похитливість лоскотав цей грубий вояка, в якого салдатська розпуста була якось

чудно перемішана з селянською соромливістю. І Ніна чим раз ближче нахилилась до нього, вино вдарило їй в голову і вона вся віддавалась його ласкам.

— Цілуй!.. цілуй!..—шепотіла вона, наближаючи до нього своє бліде лице з блискучими очима.

В цей момент у двері хтось скажено постукав і, не чекаючи відповіді, до залі увійшов запорошений снігом лісничий, так що Ніна ледве встигла відскочити від Левченка.

— Вам телеграма!—сказав він Ніні.

Вона вирвала її з його рук і похапливо розірвала. Глянула і мішком упала на килим.

В будинку сталася метушня. Ніну підняли і однесли до опочивальні, звідки нісся стогін:

— О-о-о!..

Прапорщик Левченко тупо оглядався навколо. Хміль йому вискочив з голови. Він нагнувся і підняв білий папірець. Там стояло:

— Володя вбитий. Жорж.

Почуваючи, що він тут зайвий, прапорщик Левченко, спотикаючись, пішов до дверей.

12.

Був вечір. Над землею нісся теплий вітер з туманом. Танув сніг. По балках і ярках вже з'явилися перші струмки води. На ланах чорніли своїми лисинами шпилі й горби.

Йшла весна. Вона була ще далеко, але її подих було вже чути. Скоро на північ полетять кльочами журавлі, оживе земля, розкується природа від сну і забуває життя.

Село спало. Тільки в будинку Сили Калістратовича світилось, — бо в нього зібралась чимала компанія. Були тут всі три брати Ворони, Чепе-

ла, Левченко, Коробка; прийшов піп, чорний, як циган, з бистрими очима. Був старшина, здоровезний чоловічина, що на нього страшно було глянути; був титар; було кілька селян з заможніших. Всього зібралось душ з тридцять. Прибув і прапорщик Левченко.

Це не були звичайні гості. Жінок не було. Не було на столі і наїдків та напитків. Подали один чай з коржиками на меду.

В кімнаті стояв тихий гомін. Говорили стиха, ділячись новинами. У всіх на вустах були події в Петрограді. Настрій у присутніх, помітно, був тривожний.

Сила Калістратович оглянув присутніх, і, нахилившись до попа, спитав:

— Можна починати, батюшка?..

Піп кивнув головою.

Сила Калістратович почав говорити.

— Ми зібрались тут по слову о. Івана, — так почав свою промову Маслій, — для того, щоб побалакати про справи, що нас усіх стосуються. Всім вам відомо, що трапилось в Петрограді. Государ імператор відмовився від престолу. Відмовився і Михайло Олександрович. В Росії починається бунт, революція!.. Вороги внутрішні хочуть віддати Росію німцеві... Голота й майстеровщина підносить голову. Нам треба вживати якихось заходів. А як це зробити, то про це скаже о. Іван!..—і він важко сів на стілець.

Тепер підвівся піп. Він поправив рукава ряс и обвів усіх своїми циганськими очима. Потім почав звичним проповідницьким тоном:

— Ми тут у своїй компанії і тому можемо говорити прямо: Росія стоїть перед безоднею. Та й не тільки Росії, а й нам усім загрожує небезпека. Царя змусили зректися престолу, це ви

знаєте. Я вже не кажу, що це беззаконня. Справа в тім, що коли революція піде далі, то повторяться дні, далеко страшніші, ніж у 1905 році. Я не тільки вдаюся до вашого патріотичного обов'язку, а кажу одверто, що нам тоді прийдеться боритись за свою шкуру. Бо біднота жадає землі. Робітники виставлять свої вимоги. Досить згадати першу революцію, щоб це зрозуміти. А потім можуть прийти німці і накласти на нас свою важку руку. Це ясно. І тому всім кращим людям, що стоять за порядок, треба не допустити до цього. Нам треба стати на оборону Росії і святої православної церкви і дати, щоб жида правили нами. Згадайте 1905 рік! Згадайте, як голота розбивала хутори й маєтки! Згадайте, як робітники під намовою ворогів Росії бастували! Тепер це знову буде!..

Піп витер піт з чола.

— Нам треба не допустити до цього,—продовжував він.—Але як? За кого? За царя чи проти царя? Я гадаю, що ми за царя. Тільки ж за це треба братись умненько. Скоро у нас будуть вибори волосного комітета. Треба, щоб там були наші люди. От для цього ми й скликали вас, щоб гуртом обговорити, як нам бути!..

Піп кінчив. Тоді підвівся старшина і, розводячи руками, став розказувати, як створилась революція в волості.

— Розумієте, приходять їх троє—Хрущ, учитель Безкровний та фершал Козленко.—Ви, кажуть, старшина?—Ніби то й не знають,—Я, кажу.—Так давайте печатку, і йдіть під три чорти до свого Миколки!—Я тоді до них.—Як, кажу, смієте оскорбляти його величність? Левонтій Родіонович!—кричу до писаря,—розпорядіться зараз же їх заарештувати!—А писар, бісова душа, відповідає:—

Не можна їх, Василю Митровичу, заарештовувати, бо тепер революція, поліція розбіглася і ви вже не власть!—А хто ж, по вашому, власть?—кричу.— Народ!—відповідає. А вони стоять, слухають і регочуть. Прийшлося віддати печатку!..

Можна було сміятися з цього оповідання, але присутні не сміялися. Вони тільки міцно стулювали свої щелепи, слухаючи старшину.

Тоді знову заговорив піп.

— Бачите, що робиться? Бачите? А це ж цвіточки лише. А ягідки впереді. Хто такий Хрущ? Безбожник, до причастя кілька років не ходить. А Безкровний, а хвершал? Та це ж усе наші вороги!..

— Так чого ж з ними перемонитись!—крикнув старший Ворона.—Узяти й!..—і він виразно крутнув рукою, так, що ні в кого не було сумніву, що він пропонував зробити.

О. Іван покрутив головою.

— Зараз не ті часи!—сказав він.—Революція сталась і не настав ще той час, щоб іти проти неї. Боротись проти революції треба з розумом. Те, що пропонує Михайло Іванович Ворона, дуже просто, бо сьогодні ми їх, а завтра вони нас. А треба так робити, щоб усюди були наші люди і щоб революція була і нам шкоди ніякої!..

І піп виклав свій план. До комітету мали обрати щось біля 15-ти осіб. От і треба туди просунути своїх людей, та по можливості таких, що не намуляли людям очей, а нам, мовляв, щоб були вірні. А щоб і бідноті не було образливо, то обрати до комітету і Хруща, і вчителя, і хвершала.

— Аби вони були на наших очах,—казав піп.—Щоб ми знали, що вони думають, що мають робити. А там, дасть бог, і переміна може вийти. Тоді вже видно буде, що з ними робити!..

І він хитро потер руки.

Всі пристали на цю думку. Почали обговорювати можливих кандидатів. Кожного розглядали з усіх боків, зважували всі його властивості, довго говорили, чи надійний він чи ні, і чи не зрадить. Кінець-кінцем список було складено.

Коли вже з цим покінчили, піп знову взяв слово.

— Ми зробимо так,—казав він.—Після обідні відправимо молебня про дарування перемоги нашому православному християнському війству і прямо з церкви рушимо з корогвами до волости. Там знову помолимося, воно, дивись, господь і допоможе!—очі йому при цьому одверто сміялися.—Що ж до самої справи, то її беруться перевести Василь Карпович Чепела та Сила Калістратович!..

Нараду було закінчено. Почалась загальна розмова, але гості довго не сиділи і поспішали додому. Лишилось тільки кілька чоловік, між ними й Левченко з сином. Прапорщик був сумний. З його голови не виходила телеграма.

Піп, що після кількох чарок ще пожвавішав, підійшов до нього, поплескав по плечах і промовив, звертаючись до Маслія:

— Ех, Сила Калістратович! Ось би нам таких молодців побільше, ми б показали тоді революцію!..

— Нічого, о. Іван,—відповів йому господар,—вони свого не втечуть!..

13.

Над селом гудів дзвін, як у велике свято. Були перші теплі дні весни. На чистому небі весело сяяло сонце. А з гір греміла весняна вода.

Село—мурашник. До волости чорною комашнею повзли люди, бо сьогодні вони мали дізнатись правди. Ї цар чи нема? Хто і як буде тепер правити народом?

— Хто тепер хазяїном буде?—от що стояло перед людьми.

В церкві підчас служби селяни вперше почули, що диякон почитував не царя, а „державу російську“. Це викликало маленьке заворушення, що не заховалось від попа. Він звернувся зі словом до присутніх.

— Люди православні!—казав він.—Наш отець, государ, щоб усунути незгоди між своїми підданими і щоб довершити перемогу над лютим ворогом нашим і віри православної, Вільгельмом, відмовився від престолу. Відмовився від влади і його брат, Михайло Олександрович. Він передав свою власть довіреним людям, сподіваючись, що вони доведуть край до добра і встановлять таку владу, якої вони хотять. Ми стоїмо за царя. І ми будемо домагатись царя. І коли прийде час і вас спитають, чи хочете ви царя, то я закликаю вас своїм пастирським словом казати—волимо царя православного, руського!.. Не слухайте баламутів! Не слухайте студентів, робочих, учителів, що будуть вам нашіптувати дурниці й говорити про республіку! Не вірьте їм! Бо й у нас в слободі є такі люди, що захотять стати при власті. Сьогодні будете вибирати нову волосну власть. Обирайте людей статечних, кому можна вірити. А щоб господь бог зрозумів вас, то піднімемо корогви і підемо молитись разом з вами і з усім селом!..

Багато людей попа не зрозуміли, бо він більше говорив натаками; дехто з бабів плакав. Настрій у церкві був пригнічений.

Піп пішов до віттаря, щоб переодягтись, коли йому сказали, що до нього прийшли. Церковний, сторож сказав йому:

— Там прийшов учитель Безкровний і Хрущ. Просьять, щоб ви вийшли на хвилинку!

— Скажи, що зараз вийду.

Далі в ризниці відбулась така розмова.

— До нас дійшла чутка, що ви хочете з хресним ходом йти до волости!—сказав Безкровний.

— Так,—смиренно відповів піп,—я думав, що в такий відповідальний час не пошкодило б соборне помолитись нам усім, аби нам бог подав розум!..

Хрущ посміхнувся, а Безкровний сказав:

— Ми вам цього не дозволимо!..

— Хто це „ми“? Від чийого імени ви говорите?

— Ми говоримо від імени тимчасового комітету.

І ми вам забороняємо піднімати корогви.

Хрущ і собі устряв у розмову:

— Ми знаємо, чого ви хочете. Вплинути на людей. Ви вже вкупі з Силою Калістратовичем все розписали. Про що у нього була нарада? Знайте, що нам усе відомо, і коли на те піде, то ми про все розкажемо на сході!..

Піп зблід, але не здавався.

— Ви не маєте права мені заборонити йти до волости на збори.

— Вам і не забороняється, але з хресним ходом—ні!

— А як я не послухаюсь?

— То ми примушені будемо вжити де-яких заходів, бо нам відомо, що ви агітуєте проти нової влади!..

Тоді піп буркнув:

— Гаразд! Я корюсь цьому насильству!..—і пішов у вівтар.

— Люди добрі!—казав він згодом у церкві.—Щоб не затримувати вас, бо вже біля волости зібралися люди і приїхав уповноважений з міста, молебня правити не будемо. Благословляю вас голосувати сумлінно і не забувати слів вашого духовного пастиря!..

Натовп не дослухав і сунув з церкви просто на майдан біля волости, що аж чорнів від люду. В повітрі гудів гомін кількох тисяч людей. Вся слобода була на ногах.

Уповноваженим від повітового комітету був член земської управи, панок Журавель.

Не встиг він вийти на високий ганок волости, звідки мав говорити, як у натовп ніби линули холодної води.

— Диви, Журавель! Ну, не буде пива з цього дива!..

Журавель почав говорити. Розказав про те, як утворився комітет Думи, зачитав телеграми голови Державної Думи Родзянка і маніфест царя. Хвалив Родзянка й інших. Казав:

— Ви знаєте, що якби стара власть узяла верх, то цих би людей повісили!..

Тоді з натовпу хтось серед мертвої тиші запитав:

— Скажіть, а хто ж у нас тепер власть?

— Як хто?—здивовано сказав Журавель.—Кабінет міністрів, тимчасовий уряд!..

— А хто він такий, той кабінет?—знову запитав той само голос.

— Хто? От вам: голова міністрів:—князь Львов!..

— Князь? А скільки в нього землі?—крикнули з другого боку.

— Не знаю, скільки!—зам'явся Журавель.—Міністр фінансів Терещенко!..

Сход хвилювався.

— Який Терещенко? Той самий, що завод держить на Голіцинській землі?..

Куток Бідне, де жила сама слободська голота, почувши про Терещенка, гукнув:

— Долой!.. Не треба-а панів!..

Уповноважений зовсім розгубився. Тоді виступив учитель Безкровний.

— Громадяни,—казав він,—Тимчасовий Уряд складений з представників Державної Думи. Але вони не мають самодержавної влади. Зберуться наші депутати і вони вирішать якому урядові у нас бути!

Це трохи заспокоїло сход, але не надовго.

— Коли ж вони зберуться?—кричали з того краю, де стояло Бідне.

Бідне підтримала Морозівка, Піски—все кутки, де жила біднота.

Глитаї, що стояли щільною лавою перед ґанком, мовчали. Вони давали можливість голоті викричатись, щоб потім повернути сход по своєму.

— Де?—кричав Безкровний. В Петрограді! Вони ж вирішать, яка власть у нас надалі буде!

— А хто ж тепер у нас хазяїн буде? Раніше був цар, а тепер хто?—почулося з лав куркулів.

— Народ!..

— Тоб-то гольтіпаки та п'яниці теж власть матимуть!—кричали перед ґанком.

— Без хазяїна не можна!—кричав п'яний рудий бондар.—У кожного народа є цар—у німця, у австрійця, і гапонця... Навіть турок, азіят і той царя має!..

— А в Франції президент!—кричав Безкровний... В Америці президент!..

Але сход не слухав його. Він розбився може на якихось сто-двіста гуртків, і там йшло палке сперечання та оцінка подій. Потім сход знову зливався і натискав на волю, слухаючи Безкровного, що розповідав саме про те, чи можна без „хазяїна“ бути, чи не можна.

Коли він на хвилю перервав промову, то знову таки з лав Бідного той же голос гукнув:

— А скажіть, чи є де така держава, де б мужики стояли у влади?

Тоді з гурту куркулів хтось закричав:

— І чого б ото я базікав!.. Ні чорта не розуміє, а туди ж і собі лізе!.. Де ж воно видано, щоб мужик своєю дурною головою та державою керував!

Це підлило масла в огонь. Сход захвилювався.

— Напирай на дуків! — кричало Бідне і давило на глитаїв з боку, з Піски та Морозівка тиснули ззаду.

Хрущ побачив, що можуть бути непереливки і став щось говорити Безкровному та уповноваженому.

Дали слово знов уповноваженому. Він солодким голосом почав:

— Граждани, не будемо з вами сперечатись. Ми тепер вільні і самі встановимо форму влади. Вам ось треба зараз обрати свій комітет волосний. Кого б ви хотіли?

Тоді статечні хазяї, як по команді закричали:

— Довбиша!.. Бережного!.. Ворону!..

Бідне натиснуло й гукнуло:

— Хруща!.. Безкровного!..

Піски піддали:

— Чугая!.. Чугая!.. Кисіля, Петра Михайловича!

— Терешка Шуліку!.. Гармаша!.. — кричала Морозівка.

— Не треба Хруща, долой Гармаша! — кричали статечні.

— До церкви Хрущ не ходить! — кричали брати Коворізи.

— Це голота! — кричали статечні. — Замотає гроші, з кого стребуєш? Ворону!.. Бережного!.. Довбиша!..

Сход київ тепер, як вир. Тут сплелися різні інтереси, вперше виливались старі образи. Сход

то розсипався по всьому майдані, то знов зби-
вався в одну купу, таку густу, що пальця не
можна було просунути. Все частіше й частіше
розносився могутній крик:

— Не треба-а-а!..

Кандидати попа і Сили Калістратовича явно
провалювались. Сам Маслій стояв здалеку, бачив
і чув усе це і думав:

— Провал!..

І таки справді був провал. Бідне, Піски і Мо-
розівка перекичали. З партії Маслія до волосного
комітету попали тільки двоє—Бережний і Ворона.

Після сходу Сила Калістратович підійшов до
Довбиша і спитав:

— Скажіть, хто-то все кричав з Бідного?

— А Тарас Кармазин! Він оце з лазарету на
три місяці відпущений. Унтер-офіцер, а видно
вредний!..

Сила Калістратович про себе подумав, що цього
унтер-офіцера не треба спускати з очей.

14.

Микола як несподівано та таємниче зник, так
само несподівано і повернувся до Очеретної.

Був травень вже. Село жило так, як всі ці три
довгі роки: всі помисли його були звернуті на
фронт.

Село розворушувалося поволі. За царем не тільки
не плакали, а, навпаки, казали:

— Дурному так і треба!..

— Продав Росію!.. Скільки людей через нього
загинуло! Судить його за це треба!..

— Подумати: один чоловік і таку власть мав. А!..

До села не швидко доходили чутки про події.
Міста були повні клекоту. Робітництво щетини-

лось, організовувало свої сили для остаточного удару. Село ж до часу бродило манівцями. Воно не завжди розбиралось в тому, що діялось навколо. З'явився Керенський, як прищ. Але хто такий був Керенський, до того селові було байдуже.

Село думало про фронт. Та ще про землю. Але своїх думок воно в голос не висловлювало. Вони бродили в ньому, щоб згодом дати терпке червоне вино.

— Кончать би війну!—иноді гомоніли між собою селяни на колодках.—Царя прогнали, для чого ж далі воювати?

— Та воно б і про землю не пошкодило б поговорити. Як воно там? Щось наші депутати мовчать нащот земельки!..

— Да-а!..

Ловили жадібно чутки. Про мир, про землю, питали. Зідхали батьки за синами, дивлячись на ниви,—земля просила молодих, здорових рук. На постілях розкидалися вночі жінки, сумували за чоловіками,—прохало жіноче тіло ласки чоловічої.

— Воля!.. А що вона, та воля, нам дала? Як було, так і є!..

Накидалися на газети. Читача оточували тісним колом, уважно вислуховували. Не розуміли. А інші махали рукою:

— Не наша!..

А яка ж наша, не знали. Краще слухати салдатів. Їх тепер стало багато з'являтися по селах і вони несли те, чого не було написано в газетах. Це вони принесли на село два слова: „більшовик“ і „Ленін“.

Слухають-слухають дядьки оповідань якого небудь салдата і дивись якийсь і вкине слово:

— Коли вірити, то більшовики правильна партія!..

— А Ленін хто? Кажуть, що його найняв Вільгельм, щоб він віддав йому Росію.

— Нам потрібна наша партія, мужицька,—встряне й собі в розмову кріпкеенький дядько.—Робітники то одно,—а ми, мужики, то щось иншого. Нам, мужикам, нема чого ділитись на партії!..

— Нам одно—земля! А там видно буде!..

Село поки що нікому не довіряло. Воно придивлялось, вивіряло, гнуло свою лінію. За його обличчям трудно було прочитати якусь думку.

Багато казали:

— Не знаємо!.. Що скаже фронт!..

Фронт тягся до миру. Село тяглося до землі.

Батьки писали синам на фронт:

— Ми вже своє оджили... А вам, молодим, жити прийдеться. Що ви там думаєте? Кого ждете? Що вам кажуть на фронті? Для чого воюєте?

Сини мовчали, бо не знали, що відповідати, і тільки слали поклони від синього неба до сирій землі та обіцяли, що на зиму дома будуть.

А жінки тим, хто з фронту попав додому, ночами нашіптували:

— Чого їдеш? Он і той, і той вдома!.. Побудь, відпочинь!..

Салдати ж поскучали за рідною хатою, за пестощами жіночими. Руки не тримали рушниці, а вимагали роботи.

За довгу дорогу Микола доволі наслухався усяких розмов. На пристанях, на станціях, на пароплавах, в переповнених салдатами потягах,—всюди стояла важка дума селянська, неповоротна й незграбна. Вбирав він у себе цю думку мужицьку, починаючи від сибірської тайги аж кінчаючи Україною.

Думав:

— Ех, яка ж ти сила велика селянська! Але яка ж ти й безпорадна!..

І горів думкою, щоб ту силу організувати, скерувати на певний шлях. Щоб запалити полум'ям поки що опущені додолу очі.

Хвилювався, коли вставав на своїй станції, чи впізнає хто? Але ні, не впізнали.

Ішов вулицею з невеличким пакунком. Впізнавав людей, хати. Все таке, як і було, тільки ніби постаріло, ніби сірим порошком присипалось. Люди байдужими очима провозжали цього високого чорнявого чоловіка, стрункого й міцного.

— Не дивно,—думав він сам собі,—вісім років не був вдома!.. Здорово, видно, перемінився!..

Перейшов базар. Біля крамниці Маслія стояв гурт людей; кинув оком на них і пішов далі. В гурті гомоніли:

— Щось знайоме пішло. Трохи, ніби, скидається на Ярошевого сина!..

— На Миколу? Його давно вже на світі немає живого. Старі б знали. Ось уже який рік ні слуху, ні духу!..

Коли підійшов до рідної хати, серце зрадило і бурхливо закалатало. Хатка стояла стара, похила. Тільки яшень високий зеленів перед нею. На подвір'ї було тихо.

Микола переступив через перелаз і застукав колодкою.

— Хто там?—сонно спитав старий Ярош.

— Відчиніть!..—і не стримався—це я, тату.

Швидко відчинились двері і старий Ярош поточився від несподіванки. Якби син не підтримав, упав би.

— Повернувся!.. живий!..—хлипав батько.—Стара, де ти там? Іди, подивись, якого нам гостя бог послав!..

І старий став витирати очі рукавом сорочки.

Згодом сиділи під розлогою грушею, що вся була густо вкрита білим цвітом. Прийшов Тарас

Кармазин, що жив поруч Миколи, Хрущ, Галка Іван, Непитайленко, Петро Дешко і ще чоловік з п'ять, все колишні товариші Миколині, що він їм колись книжки почитував та газети.

Старий Ярош одразу аж помолодшав років на десять. На радощах дістав десь дві пляшки рудого самогону і, частуючи гостей, казав:

— Був мертвий і воскрес!.. Ви подивіться на нього. Герой!.. Каже, що три роки у чалдона за наймита був. Гляньте на руки! Значить, труд чоловічецький пізнав ти, Микола!.. Знаєш тепер, що значить хизічеський труд?

А через хвилику казав:

— Ех, синок, синок! Важко без тебе було. Стара в хаті тихо тужить, а я десь на городі плачу. І то так, щоб ніхто не чув!.. В голос плакати не можна!.. А до того всякий тобі штрикає у вічі: у тебе син острожник, проти царя йшов! А ти мовчи!.. Мовчи, хоч у тебе тут,—він вказав на груди,—кров запеклась!..

І старий чи од самогону, чи від спогадів, а може від радощів, що побачив сина, крутив головою.

— Зате тепер заживем!—казав Микола і обводив усіх веселими очима. Земельки одріжемо і тоді закрутимо!..

А повернувшись до всіх, питав:

— Ну, як тут у вас? Зробили революцію? Хто у вас у комітеті?

Тарас махнув рукою.

— Зробить то зробили, а що толку!—і замовк.

Микола глянув на його кремезну постать,—великої сили був чоловік, на фронті цілими верстами сам носив кулемета; як кулеметчик, був незрівняний, за що і два хрести мав.

— Я бачу, що Тарас Петрович незадовольнений. Але то нічого, можна буде поправити!

Говорив Хрущ.

— Безкровний нічого собі голова, тільки дуже вже обережний. А потім, як би вам сказати, делікатничати любить. Все хоче, щоб усе гладенько було, без сварок, щоб нікого не роздразнити. А як ти помириш, ну от його,—і він показав на Галку,—ну й Маслія, наприклад! Ніяк не помириш. А він хоче тихо, мирно та все заждіть, заждіть, що там у центрі вирішать!.. Щоб, мовляв, по культурному все було!..

А Дешко додав:

— Ми, каже, дикі, некультурні. А он Америка, Англія, Франція!.. О, там культура!.. І все дядькам ними носа втирає!..

Микола сказав на це:

— Треба, друзі мої, організацію розпочинати. Без організації ні чорта не буде!

Прийшли молодиці—сестра Миколина, Марфа, вдова—чоловіка на війні вбили, сестра Тарасова, Оксана, що була одружена з одним із Воронів, вродлива, повновида молодиця, потім жінка Тарасова, Хрущиха. Вони вели свою розмову, а чоловіки свою.

— А як живе Сила Калістратович?—спитав Микола.

— Чорт не взяв, живе. Мільйонщиком став! Недавно казав, що чхатъ він хотів на революцію. Раз у мене гроші, каже, то і все в моїх руках!

— А знаєте, він правду говорить,—відказав Микола.

— А знаєте, Миколо Сергієвичу, від нього дочка втекла!

— Хто? Верочка?

— Вона сама. Кажуть, що теж революціонеркою стала!

— Хороша, сину, дівчина,—сказала мати.—Як тебе забрали, то не раз уночі до нас приходила. Все розпитувала та потішала нас, хай їй легко згадається: — Не плачте, казала, він повернеться. От і вийшло по її!..

Сиділи довго. Микола викладав свій план.

— Перш за все треба селянську спілку закласти і по можливості бідноту туди втягти!..

— Спілка—це правильно!

— Потім земельний комітет!..—і Микола став роз'яснювати, що це за комітет і для чого його слід організувати.

— Далі продовольче діло, подать. Одним словом, захопить всі головніші галузі до своїх рук. І ми так прикрутимо кой кого, що аж запищать!

Галка Іван від радості аж підскочив.

— Ех, їдять його мухи! Оце здорово! Ну, Сила Калістратович, тепер держись!..

15.

Микола, не гаючись, приступив, як він казав, до організації. Через два дні змотався до міста, привіз відозв, книжок, прокламацій. Збивав гурт вірних людей. Збори, поки не багато було людей, відбулись у нього на подвір'ї під гілястою грушею. Потім взяли у волості кімнату і на дверях з'явився напис: Селянська Спілка. Приходили селяни, розпитували і багато записувалось.

За цю роботу в комітеті на Миколу стали поглядати трохи скоса, а Сила Калістратович так зовсім похмурий ходив. Своїм одностудієм казав:

— Ярошенко повернувся... Боюсь, щоб не наробив він нам ділов!..

А Микола тим часом закладав просвіту, радився з учителями і агрономами про лекції для селян,

вимагав, щоб члени комітету частіше робили справоздання.

Додому повертався пізно, а вночі ще довго сидів і писав щось.

Миколині прихильники стали готуватись до мітинга. Не було тільки одного Тараса Кармазина, бо мусів виїхати на фронт. Через два тижні мав приїхати докладчик з земства, якийсь кадет. От Микола і вирішив одним ударом взяти своє.

Мітинг зібрався величезний. Люди хотіли почути останні новини, а в багатьох було бажання побачити та послухати і самого Миколу, про якого говорили в кожній хаті.

Доповідач, що його, як потім виявилось, запросив Безкровний, зробив досить бліду доповідь, де більше напивав на те, що треба захищати нашу молоду волю, а для цього, мовляв, треба вести війну до повної перемоги і розбити німця.

Після доповідача взяв слово Хрущ.

— Товариші сход! Серед нас є зараз товариш Ярош. Ви знаєте, що його вісім років тому забрали вночі жандарми? Два роки товариш Ярош просидів у тюрмі і шість років пробув у засланні. Дозвольте вітати тов. Яроша від імени нашого революційного села! Дозвольте йому дати слово!..

Йому не дали докінчити. Із натовпу закричали:

— Просимо, просимо!.. Давай його на трибуну!.. — загуло кругом.

Микола поліз на трибуну. Коли побачив під собою цей кількатисячний натовп, коли відчув на собі ці кілька тисяч пар очей, то біля серця повіяло холодком. А обняв оком все, і далеко-далеко побачив у кутку подвір'я Оксану. Їхні очі зустрілись. Вона посміхалася до нього і та посмішка підбадьорила його. Він одразу опанував собою, відчув під собою твердий ґрунт і почав говорити:

— Товариші!.. Громадяни!..

Але не встиг він сказати кілька слів, як Безкровний гукнув:

— Вас не розуміють! Говоріть по-руськомуну!

— Да-да! По-руськи, по-руськи! Ми по-малоруськи не розуміємо!..—кричали зблизька.

Микола на хвильку зупинився, потім поводити чітко і ясно, так що чути було й найдальшому, сказав:

— Я так говоритиму, що мене розуміють. Безкровний хоче, щоб я говорив по-панському. Але тут панів немає, хіба один наш доповідач, та може ще... сам Безкровний, голова нашого комітету. А в нас тут мужицьке зібрання, і ми хочемо по-простому, по-мужицькому й поговорити про свої мужицькі діла. Так як, громада, хочете, щоб я говорив до вас, по-панському, чи по-нашому, по-простому?..

— Давай по-нашому!.. По-простому!..

— Так от, ви тут слухали доповідь шановного делегата з повітового комітету. Про що він тут нам говорив? Про волю і про війну. Так?..

Микола на хвильку зупинився, щоб оглянути сход. Очі всі були звернуті на нього.

— Що ж він казав? Ми, мовляв, маємо волю! А для того, щоб у нас не одняли цієї волі, нам треба воювати з німцем до кінця. Так?

— Так!—гуло в відповідь.

— Тепер скажіть нам, шановний добродію, що ж ось оцим мужикам, що стоять перед вами, ви обіцяли? Волю і війну! Так!..

І повернувшись до громади, що стояла нерухомо, Микола сказав:

— А у князя Голіцина шість тисяч десятин землі!.. А у Засульського сім!.. У Святополк-Мирського—п'ять!.. А в Шереметьєва п'ятнадцять!.. А

вони воюють?.. Чого ж ви про це нічого не сказали? Чого ж ви нічого не сказали селянам про землю, що належить панам? Чи ця земля знову буде в панів, чи може вони її віддадуть селянам? За те, що вони будуть воювати до кінця!..

На майдані запанувала ще більша тиша.

— За що ж ви кличете їх умирати на фронті? За Голіциних? За Шереметьєвих? За Засульських?.. За таку волю ви їх кличете вмирати? Ні, такої волі нам не треба!..

— Правильно-о-о!—заревло навкруги.

— Є й у нас у слободі люди, що хочуть, щоб війна точилася без кінця. Це Маслій, Сила Калістратович, Довбиш, Ворони, Чепели, піп, що нажились на бідності!.. Що з їхньою земелькою робити? Чи лишити їм по триста чи по чотириста чи по п'ять десятин?..

При цих словах сход тисячею уст усміхнувся однією посмішкою.

— Так от, громадяни, ми мусимо домагатись, щоб уся поміщицька, церковна, удільна і нетрудова земля перейшла до рук трудового селянства, що й поділить ту землю по справедливій нормі!..

А по людях пішло:

— О, це правильно!.. Оце правду сказав чоловік!.. Таки хоч один знайшовся!..

— І без викупу!..—протяг Микола.—Досить того, що Голіцини з нас сотні років тягли жили і пили кров. Згадайте, як вони міняли нас на соба! Згадайте, як цариця Катерина роздарувала половину України своїм бахурам. Тепер цьому мусить бути кінець. Панів нам більше не треба!..

Сход, як пересохла, спрагла земля, вбирав у себе ці слова.

— А коли хто з панів, або з багатіїв, як от, наприклад, наш Сила Калістратович, захоче біля

землі працювати, то ми й йому дамо п'ять десятин, хай собі чоловік працює, а не дармоїдом живе!..

Сход реготав тисячеголосим реготом.

— А то він все кричить на своїх робітників.— Ей ти, ледащо, робити не вмієш!—От і хай сам поспробує, як ото день косою попомахати! Побачимо, чи не пристане він на першій ручці!..

Сход гремів від реготу, уявляючи, як Маслій махатиме косою.

— А для цього нам треба обрати земельний комітет, який би й узявся до цієї справи і підготовляв би це діло. А коли в нас буде земля, то тоді ми можемо і про війну поговорити!..

Останні слова покрив грім оплесків. Микола став злізати з трибуни. Його підхопила юрба.

— Качать!.. Качать!

І десятки рук підняли Миколу до гори і понесли до ганку.

Докладчикові було трудно сперечатися з Миколою. Він тільки заявив Безкровному:

— Ну, коли у вас завелись тут такі, мало, не більшовики, то мені нема чого робити, як тільки поїхати геть!..

Тим часом мітинг тривав далі. Микола відповідав на сотні запитань, читав статут спілки, роз'яснював ролі земельного комітета, пояснював, що таке партії і для чого вони. На Безкровного, що головував на мітингу, ніхто не звертав уваги. Його ніби й не було.

Тільки над вечір розійшлись. Микола повертався додому в супроводі чоловік десятих своїх найближчих прибічників. Ділилися враженнями.

— От, коли дізнається Сила Калістратович про все, що сьогодні про нього говорилось, ото казатиметься!..

— Та він був!.. Тільки як Микола Сергієвич став про нього говорити, так усі на нього очі повернули. Не витримав і втік.

Біля воріт, прощаючись, Микола казав:

— Ну, товариші, тримайтеся!.. Діло ми з вами сьогодні здорове заварили. Тепер розпочинається справжня боротьба!..

Коли всі розійшлись, з під тину вийшла тінь. Вона постояла з хвилину і безшумно сховалась у провулкові. А в хаті Яроша довго світилось. То сидів Микола і працював.

16.

Жабокрюківка не переставала глухо хвилюватись, бо все ждала „маніфеста“ про землю. Думали, що якраз до весіннього засіву такий маніфест вийде. Принаймні дід Баранець казав:

— Об'язательно мусить бути!.. Не може не бути!..

Питали у сусідніх сел, як у них, чи не чути чого? Ті розводили руками, мовляв, не чути. Так минув березень, квітень, настав травень. Тоді Жабокрюківка не витримала і послала знову Квашу до міста. Кваша скоро повернувся, але був якийсь розгублений. На запити відповідав:

— У місті не розбереш, що робиться. Партія з партією гризуться, партія на партію йде. Меншовики якісь появились, потім же більшовики єсть. Є ще партія, що есерами називається. Це ніби наша партія, вроді як за селян стоїть. Далі ка-
дети. Появились ще якісь вкраїнці!..

Мужики й собі чухались. Партії? А що воно за партії, до чого вони і для чого? Кваша розповідав, що той робітник, у якого він ночував, виходить, ніби був меншовик, а син у нього більшовик, і вони між собою весь час сперечались.

— А за що ж вони сперечались?

— А хто їх знає. Один стоїть за якогось Леніна, а другий за Керенського.

— А хто Ленін?

Кваша не міг відповісти.

В червні Онисько Негода отримав від сина Панаса листа з заводу.

Панас писав, що він зараз працює на Путиловському заводі, що в них революція. Робітники вкупі з салдатами збираються загвинтити гайку панам.

Далі Панас оповіщав, що він записався у більшовики, що за старшого у більшовиків є Ленін. Там, де колись був палац царської коханки, тепер міститься їхній партійний комітет. Самого Леніна Панас бачив тільки два рази, але це людина, як він писав, вірна і за ним треба йти, бо Ленін і більшовики стоять за те, щоб був скоріше мир, селянам—земля панська, а панів по шапці!

Наприкінці Панас кланявся своїм односельцям і прохав одписати, що у них діється на селі, хто є головою комітету і чи скоро вони заберуть Засульську економію.

Цей лист зворушив Жабокруківку. Лист читали всьому сходові і доручили одписати від цілої громади Панасові поклін та просити, щоб він другим разом докладніше написав їм, хто такі більшовики, хто такий сам Ленін, бо у них ходять чутки, що більшовики—то німецькі шпигуни. Крім того, прохали спитати у Леніна, що він думає про землю і докладно про те їм одписати, бо народ хвилюється, а толку ніякого. Ще просили Панаса приїхати до них у гості, бо Жабокруківка, можна сказати, без нікаторої організації. Що ж до економії, то хоч мужики і не від того, але не зважуються на це, бо немає ще ясности. Зараз у Гли-

бокій живе генералова дочка, а самого генерала немає, деś воює...

Лист кінчався повідомленням, що Бородавка Степан, Кутовий Петро, Богомаз Кирило та Дзюба Іван убиті на війні. Скиба лишився без ноги, а Грица Яків не має ні руки, ні ноги, а у нього ж п'ятеро дітей, що Шустовгар, Рибалка, Півень, Шмарун і багато інших в полоні.

Якраз незабаром після цього до Жабокрюківки прийшов Микола. Він тепер обходив усі села і закладав селянські спілки. І от, тепер, коли йшов межею, на нього раптом наскочила якась пані верхи. З нею їхав молодий помічник лісничого.

Микола й вона обмінялись довгими поглядами, при чому йому здалося в ній щось знайоме, потім пані повернула свого коня і вихором понеслась у напрямкові до Глибокої.

— Чорт!—подумав Микола. Це, мабуть, генералова дочка!

В Жабокрюківці він спитав про неї.

— Атож, вона сама й є!—сказали селяни.— Гасає день і ніч як скажена на коні з своїми бахурами. Ну, та вже не довго!..

Микола прожив три дні в Жабокрюківці. Заклав земельний комітет, організував спілку.

Вночі, на таємному засіданні, винесли постанову: мати контроль над економією, доглядати, щоб управитель не продавав ні лісу, ні хліба, ні худоби. На випадок чого, зараз же вжити заходів і повідомити про це волосний земельний комітет.

У Миколи запитували:

— А як же все таки з землею буде?

— Земля мусить бути народньою. Панську землю треба одібрати і передати селянам. Як це зробити, установлять Установчі Збори, що зберуться в-осени.

— А ви якої партії будете?—спитав дід Баранець.—Не більшовик, часом?

— Ні! Більшовики—то робітнича партія. А я есер. Ми є партія селянська!

— А звісно, звісно! Нам до селянської партії й треба!

— В гурті сила,—казав дід.—Поодинокі нас скоро можна подолати, ну, а коли ми гуртом, то чорта з два!..

За ці слова Микола мало не розцілував діда. В списку членів селянської спілки він стояв першим.

17.

В серпні Микола поїхав до міста. Тільки з'явився до свого партійного комітету, як на нього наскочив голова губернської селянської спілки Посвячений.

— Що ви, Ярош, там у своїй волості більшовизм розводите?

— Як це так, більшовизм?

— Та, подивіться, що про вас, а разом і про всю нашу партію, пишуть!.. Ви ж там збираєтесь економії конфіскувати?—і Посвячений кинув йому цілий пак газет. Микола уважно їх перечитав.

— Ну, що ви на це скажете?

— Що скажу? Нічого. Що я закладаю земельні комітети, то це так. А тут написано, ніби я закликаю до негайного захоплення економій, то це брехня. Хоча, правду кажучи, нічого страшного в цьому не бачу!..

Посвячений при цих словах сховився за голову.

— Ви чуєте, товариші, що Ярош говорить?.. Та це ж чистісінький більшовизм! Хіба ж це наша тактика? Наша тактика всеросійські й українські

Установчі Збори, а ви забігаєте вперед і дезорганізуєте всю нашу роботу!

— Але ж дозвольте, товаришу Посвячений, що ж ви думаєте робити, щоб селянство за вас голосувало? Склавши руки, чекатимете у моря погоди? І ви гадаєте, що селянство за вами піде.

— Що ви нам тут торочите: селянство, селянство! — роздратовано кричав Посвячений. — Селянство і так іде за нами. А потім, між нами кажучи, мужик піде туди, куди його поведуть... Нас і так обвинувачують у семи смертних гріхах, а тут ви з своєю демагогією. Хіба ви не розумієте, що своєю тактикою відкидаєте від нас демократичні верстви російської демократії і поступову буржуазію? І так нас уже охрестили більшовиками! Це ж вода на млин ворогів відродження України!..

— Уявіть собі, тов. Посвячений, що я трохи протилежної думки. В багатьох випадках я визнаю, що більшовики праві. Потім і в національній політиці більшовики, здається, єдина партія, що підтримує нас. Між нами і ними мусить бути контакт!..

— Для нашої партії, як української, — це самогубство! — крикнув Посвячений.

— Я вас одмовляюсь просто розуміти! — сказав Микола. — Ви не знаєте, що робиться по селах!

Посвячений почервонів.

— Я, товариші, пропоную сьогодні ж увечері поставити питання про Яроша, — сказав він, — і закликати його до порядку!

Увечері на засіданні Микола пересварився з усім комітетом. До згоди не дійшло, бо Микола стояв за поглиблення і розв'язання революції на селі, коли партія хоче, щоб село її підтримувало. В противному разі вона загубить довір'я, і провід

візьме инша партія, а то може запанує просто безладдя.

— Та ви ж і є перший, хто те безладдя сіє! — кричав Посвячений.

До Посвяченого пристали й инші і винесли постанову, що нею заборонялось закладати земельні комітети. Микола сказав, що він цій постанові не кориться, і вийшов з засідання, грюкнувши дверима.

В Очеретній він так само помітив, що проти нього готується опір. Не кажучи вже про Безкровного, що весь час хилитався то сюди, то туди, а тепер став уникати його зовсім, а і його приятелі якось стриманіше при ньому говорили.

Причина, з одного боку, була та, що Сила Калістратович розвинув проти Миколи скажену агітацію, обвинувачуючи його в тім, що він підбурює людей на грабунок. Инакше, як злодієм, він і не взивав його. Другою причиною недовір'я було українство Миколи.

— Хто його знає? — казав, наприклад, Іван Галка. — Ніби він чоловік і хороший, і наш, і в тюрмі сидів, і за народ стоїть! А от для чого ця Україна, я не пойму. Жили ми з руськими разом, їли, можна сказати, з одного казана, душив нас один чобіт, а тепер, на, будемо відділятися!

Одного вечора про це з Миколою і Хрущ заговорив.

— Хороший ви чоловік, Миколо Сергієвичу, — казав він, — а тільки ваше українство вам багато шкодить. Ну, хіба руський селянин і наш не однакові? А робітник руський і робітник український хіба не одного ворога мають? Для чого ж нам ділитися?

Микола взяв його за руку.

— Бачите, тут непорозуміння. Я зовсім не за те, щоб Україну відділяти від Росії, як ви ка-

жете! Я стою за те, щоб ми мали свій уряд, а з руськими робітниками і селянами ми договори-мось завжди!

— Тут щось не так!—казав Хрущ.—Або ви щось не договориєте, або я нічого, справді, не розумію!

— Хрущ явний більшовик,—думав Микола, коли вони розійшлись,—тільки не хоче в тому признаватись!

Проте авторитет Миколи був остільки великий, що збори все таки йшли за ним, а не за ким другим, тим більше, що він чим раз, то все дужче дошкуляв місцевим багатіям.

— Чекайте, чекайте, скоро ми у вас все заберемо!—казав він їм.

— Ніколи цього не буде!

— Буде! І будинки заберемо, і землю заберемо, і робітників не держатимете більше. Порівняємо вас!

Ці суперечки частіш всього відбувалися біля крамниці Сили Калістратовича. Іноді і сам Маслій встрявав у розмову.

— Так це, виходить, що я вже тоді буду в своєму добрі не хазяїн?

— А так!

— Так що ж, ви думаєте всіх у старці обернути? Он мої робочі потребували восьмигодинного робочого дня, обрали комітет якийсь, а я взяв і заклав завод. Не хочете визнавати хазяїна—марш!

— А от скоро цього й не буде! Тоді вже не ви будете наказувати робітникам, а вони вам!

Маслій аж зеленів од цих слів.

— Скоріше вам жаба цицьки дасть, ніж це буде!—кричав він у відповідь.

— Буде, буде, Сила Калістратович. От тоді згадаєте мої слова!

І ще одна турбота гризла Миколу.—Це Тараса Кармазіна сестра, Оксана. Як Микола вчився, то

вона була ще дівчинкою. Хоч Миколу і в'язали з нею, до певної міри, дитячі роки, та все таки потім він на Оксану не звертав жодної уваги. Як вона вийшла заміж за Ворону, Микола не знав. Ворона був багатий, а Оксана була вродлива,—от її просто Ворони купили. Тепер її чоловік був у полоні, але не видно було, щоб Оксана тим дуже журилася.

Скоро Микола помітив, що Оксана була майже на всіх зборах, де він виступав, і уважно його слухала. Часто вона приходила до Тараса, а то й до них, та коли Микола повертався додому, то вона завжди чомусь поспішала йти.

Почуття Оксани до Миколи були дуже складні. Він їй здавався людиною, що стоїть на недосяжній височині. Коли б їй хто сказав, що вона кохає Миколу, то вона б це відкинула з обуренням. Микола з нею ніколи не говорив, він тільки зрідка перекидався одним-двома незначними словами. Але Оксана тоді вся ніби полуміла. Вона ладна була лягти на тій дорозі, що він нею йшов. Вона б віддала за нього все, що було в неї найдорожчого. І все таки вона не зовсім розуміла себе.

Одного дня вона насмілилась і заговорила з Миколою.

— Ох, вас і лаяв сьогодні мій свекор!—сказала вона йому, засміявшись.

— А то за що?

— Та як же! Ви ж заборонили їм ліс продавати. І дерево все зрубане переписали. Свекор казав, що якби стара власть вернулась, так своїми руками вас би повісив!

— Правду каже,—повісив би!

Трапився один випадок, що дав зрозуміти Миколі справжню суть річей. Повертаючись одного вечора додому, побачив, що біліє щось

під грушею. Підійшов ближче, бачить, стоїть Оксана.

— А ви чого тут, Оксано, так пізно?

— Утікла від своїх!..

Микола збентежився.

— Втікли? А то чого? Посварились, чи що?

Оксана повернула до нього своє лице, зсунула тонкі брови і відповіла тихо:

— За вас посварилася!..

— За мене?—здивувався Микола.—А при чому ж тут я?

Вона ступила до нього й гаряче заговорила:

— Ви не знаєте, як вони всі вас ненавидять... І Ворони, і Коробки, і Левченки, і Маслій... Свекор, свекруха, дівир,—всі вас кленуть день і ніч. От і сьогодні. Спершу лаяли нові порядки. Потім стали лаяти Безкровного, Хруща, Тараса, а далі й вас торкнулись. Я й кажу: „Добре вам лаяти Яроша, бо ви багаті. А як би ви були бідні, то иншої б співали“.— А свекор тоді як гримне:— „Ач, розумна яка найшлася, заговорила... На мітингах навчилася. Знаю, одного кодла. І Ярош і твій брат, Тарас, однакові ракли!“—Ну, тут я вже не витримала. Як давай доказувати, як давай доказувати!.. А потім узяла і втекла сюди.

— То у вас, Оксано, кров бідняцька заговорила. Душно, мабуть, вам в тому воронячому гнізді?

Оксана дивилась просто себе і говорила журно:

— Може!.. Ви знаєте, так часом сумно, так сумно, що не знаєш, де б і дівся. А противні вони які,—і вогники заблищали їй в очах,—як би ви знали. Все їм мало, все їм не стає. Наче б увесь світ загарбали!.. І як ото почнуть вони вас лаяти, так я б не знаю, щоб і зробила. Така досада бере!.. Але що вам!..—додала вона і посміхнулася більше до самої себе.

Микола дивився на неї. Останні слова жалем торкнули його серце, але він стримався і тільки запитав:

— А що про вашого чоловіка чути?

Оксана підвела голову.

— Що чоловік,—сказала,—я ніби й не жила з ним! Не лежить душа до нього. Він і жалів мене і пестив, а от ніби чужий був!..

Обоє замовкли.

Микола взяв її за руки і промовив:

— Нічого, Оксано, все перемелеться і мука буде!..

Не таких слів хотіла чути Оксана. Вона тихо визволила свою руку і ніби прибита пішла до Тарасової хати, що білила у вишнику.

Микола стояв, доки не почув, як рипнули сінешні двері. В хаті на мить засвітилось світло і загасло. Все спало.

В голові Миколи промайнуло кілька випадків того, як Оксана поривалась до нього. Він все зрозумів. Його потягло слідом за нею сказати її кілька привітних слів. Але він стримав себе, думаючи:

— Не зараз!... Не тепер!..

18.

Стояли теплі осінні дні. Над полями лежал дзвінка тиша. Над жовтим жнивом літало павутиння. Бабське літо.

Жовтів лист на деревах і тихо спадав, вкриваючи землю. Ліс одягався в різнобарвний одяг, від зеленого до пурпурового. Сонце, ніби прощаючи з землею, в-останнє гаряче її цілувало.

В ранкові тумани кутались села. Про око вони були такі ж, як і колись. Але вони клекотіли від стриманого хвилювання.

— Земля!.. Земля!..—ось що неслоь від краю до краю, ось чим жило село.

Про землю писали з фронту, про землю писали на фронт.

...„А ще, дорогий сину, повідомляємо тебе, що ми збираємось ділити панську економію. У нас ходять чутки, що кого не буде вдома, то той не получить своєї пайки. А через це скоріше кидай позицію і повертай додому!..“

„Земля!.. Земля!..

На сходах селянських, на з'їздах, на конференціях, на нарадах,—всюди лунав цей клич. Село збиралось походом на панські гнізда. Воно не хотіло більше чекати.

Земельна революція насувалася швидкими кроками, і горе було тим, хто хотів стати на дорозі цьому одвічному бажанню села. Вихор революції змете їх, і як соломі розкидає геть далеко на просторах.

Микола гарячково весь цей час працював, бо готувались до губернського селянського з'їзду. Скликали свій волосний з'їзд. Про землю робив доклад Микола. Одноголосно ухвалили:

— Забрати!..

На губернському з'їзді не було єдності. Більшовики гостро критикували есерів і меншовиків і висували гасло конфіскації поміщицьких земель.

Микола уважно прислухався до їхніх промов і пропозицій.

На своїй фракції він виступив проти Посвяченого та свого комітету, вказував на згубність політики, що невиразно відповідала на всі наболілі питання і не ставила руба питання про землю. Роблячи висновки, Микола радив блокуватись з лівими есерами та більшовиками, щоб потягти за собою маси.

Більшість не пристала на цю думку, мотивуючи тим, що нам, як українській партії, треба мати розв'язані руки і вести самостійну політику. З лівими есерами, мовляв, ми тому вже не можемо йти спільно, що вони не визнають Центральної Ради і що взагалі не визнають українського питання. Що-до більшовиків, то про спільний союз з ними не може й бути мови, раз більшовики відкидають демократію і стоять за владу рад, друге—що вони демагоги, бо вони за громадську війну, за негайний мир, а це не в інтересах революції, особливо революції національної, що її зараз переживає Україна.

Микола заявив, що він тоді не кориться партійній дисципліні і голосуватиме проти більшості своєї фракції. Його підтримали кілька чоловік молодих членів партії.

— Тоді ви поставите себе по-за партією!—гукнув йому Посвячений.

— І добре зроблю!—відповів Микола.—Бо я не хочу сидіти з вами в одному болоті!

Бачучи таку упертість, Посвячений злякався і запропонував ще раз порадитись. Але увечері так само не дійшли до згоди, бо Микола стояв на своєму.

Коли на з'їзді приймали резолюцію з приводу оцінки політичного становища, Микола, після оголошення резолюції від своєї фракції, виступив з мотивованою заявою.

— Я виступаю тут,—казав він,—проти резолюції своєї партії, бо вважаю, що та політика, яку вона веде, є неправильна і згубна. Я стою за те, щоб партія домагалась негайного замирення. Я стою за те, щоб земля була передана до рук земельних комітетів!..

Ця заява була зустрінута оплесками більшовиків, і вигуками протесту з боку більшості з'їзду.

До Миколи потім підходило багато більшовиків і тиснули йому руку. Один сказав йому:

— Хоч нас і поділяє багато де-чого, але ваша заява, товаришу, була мужня, і ми бачимо, що все чесне у вашій партії стане на бік соціальної революції!..

Але Микола на цей раз не наважився остаточно порвати з своєю партією. Так, коли голосували резолюцію про революцію на Україні, де давалась оцінка діяльності Центральної Ради, він голосував разом з своєю фракцією. Він вважав, що Центральна Рада все ж таки соціалістичний уряд, і не зрадить інтересів трудящих. А потім всією своєю попередньою роботою він був зв'язаний з своєю партією і тому йому здавалось краще стояти на лівому крилі і критикувати діяльність більшовитів, ніж поривати з нею. Він вірив, що об'єктивні умови штовхнуть партію на більш рішучі дії. Про це він після з'їзду і говорив з товаришами. Впевняли його в цьому й ті звістки, що приходили з Києва, де чим раз дужче загострювалась боротьба між Центральною Радою та представниками Тимчасового уряду. Повалення ж влади Керенського Микола вважав за першочергове завдання.

І все таки Микола повернувся з міста з чуттям якоїсь подвоєності. Він розумів, що насуваються грізні події, і коли ними не опанувати, то рух вийде неорганізований і революція може стати під страшну загрозу.

— Мир і земля!

Микола розумів, що за цим гаслом піде село, що того, хто це гасло переводитиме, село підтримає, піде за ним. Чим більше думав над цим він, тим ставало йому ясніше, що заколисування себе думкою, як то роблять інші, що український се-

лянин не піде за більшовицькими гаслами, висування наперед національного моменту на шкоду соціального, не врятує положення. Або соціальна революція або зрада, іншого вибору немає.

— Через національну революцію до соціалізму!— казав Посвячений.

— Тільки соціальна революція дасть національне визволення!—казали більшовики.

І Микола ламав собі голову над тим, як ці два моменти поєднати, як соціальну і національну революцію спрямувати в одно річище.

А події розгортались і не давали думати. У волості клекотіло. На зібраннях, де розповідали про з'їзд, особливо по селах, де були панські землі, кричали, що коли земельні комітети не заберуть землі, то „ми сами це зробимо“. І Микола відчував, що гаятись не можна. Треба робити справу далі.

Скликали волосний земельний з'їзд. Помірковані делегати казали, що треба подождати, бо хто-й-зна, як воно там буде, щоб не прийшлося потім ще й відповідати. Але жабокрюківці та миронівці насідали, щоб землю забирати негайно.

— Чого чекати?—казали вони.—Щоб знову пани повернулись!..

Було вирішено: всі нетрудові землі негайно взяти під контроль, в кожную економію виділити уповноважених, що й керуватимуть маєтками до того моменту, коли справа остаточно не вирішиться з землею.

Коли делегати розходились, вже надходив вечір. По небу неслись хмари. Починав сіятись перший сніг.

В цей саме вечір у Петрограді почалось повстання. На порозі стояв Жовтень.

Ніна, коли одержала телеграму, що сповіщала її про смерть чоловіка, спершу було кинулась поїхати до Петрограду. Але їй на станції сказали, що потяги ходять неакуратно, що їхати прийдеться не менше, як днів десять,—і вона повернулась назад до Глибокої. З прапорщиком Левченком вона переслала листа до батька, прохаючи у нього дозволу приїхати на фронт. Генерал їй відповів, що й на фронт нема чого їхати, бо йде розвал, і невідомо, до чого „ця сволота дійде“, і радив їй сидіти в Глибокій.

І вона лишилася в Глибокій. Їй, після шумного життя в столиці, в Глибокій було сумно, і вона, щоб мати розвагу, зрідка виїздила на кілька днів у місто до своїх знайомих. За чоловіком вона не дуже побивалась, в глибинах її душі іноді з'являлась егоїстична думка про те, що вона навіть задоволена таким кінцем, бо тепер вона вільна. З чоловіком її в'язало не якесь чуття, а скорше страх перед ним. Тепер в Глибокій вона розважалась, як уміла. Після прапорщика Левченка вона звернула свою увагу на одного із агрономів з економії, потім його місце заступив молодий лісничий-студент. Він скоро їй надокучив і вона зовсім лишилась соломяною вдовою, більше їздячи верхи та ходила на полювання.

Так минуло літо.

Управитель іноді намагався вдаватися до її розуму і як досвідчена людина вказував їй на ризикованість її поведінки. Він що-разу розказував їй про те, що діється в околиці, і радив оселитись у місті.

— Перестаньте, Вадиме Михайловичу!—відповідала йому Ніна.—Мені так тут добре! А втекти ми завжди встигнемо!..

— Будете потім каятись!

Ніна на це нічого не відповідала, тільки весело сміялась.

Одного разу він став їй розповідати про Миколу, звиваючи його анархістом, більшовиком, розбійником, якого мало повісити. Ніна перебила його розмову:

— Стійте, стійте! — сказала вона. — Ви кажете, що його звуть Микола Ярош. Так я ж його знаю!

Управитель страшенно здивувався.

— Звідки ви його знаєте?

Ніна зрозуміла, що проговорила і вона якомога спокійніше додала:

— Я його раз зустріла самого на полі. Він такий високий, чорнявий. Так?

— Він самий.

— Голубчику, Вадиме Михайловичу, зробіть так, щоб він зайшов до мене. Я хочу його бачити.

— Для чого це вам?

— А як ви думаєте, для чого? Ну, наприклад, — і вона простягла ноги і стримано засміялася, — я хочу цього вашого страшного революціонера захопити в себе. Як ви думаєте, варто це? Ви подумайте, аристократка і страшний революціонер, що страшно закоханий в неї. Подумайте, яка романтична історія!

— У вас чудний смак! — сказав насмішкувато управитель.

— Чому чудний? Адже ваш Ярош дуже інтересний просто як мужчина. Так, так! Не хитайте головою... Цікаво, — думала вона в голос, — як кохає революціонер? Це, мабуть, щось надзвичайне! — І Ніна схопилась з місця і весело зареготалась.

— З вами не можна серйозно говорити, — сказав сердито управитель. — Я вам кажу, що цей

Ярош доведе мужиків до того, що колись ця орда прийде сюди з косами і всіх нас переріже. А ви захоплюєтесь цим типом!..

— Ну й нехай приходить!—зухвало сказала вона.—А я не боюсь цього типа, як ви кажете. І ще подивимось, хто кого переможе. Взагалі, мені здається, ви перебільшуєте небезпеку, Вадиме Михайловичу. Мужики, по моему, ніколи не насміляться цього зробити!

— Ви їх мало знаєте... Кажу, що вони зараз на все здатні!..

Управитель про все одписав генералові. Ніна отримала від батька листа, де він радив їй переїхати до міста, бо на селі стає зовсім небезпечно жити. Ніна зім'яла листа і не поїхала. У неї з'явилась нова примха і вона конче хотіла побачитись з Ярошем. Часом вона гасала годинами по полю, сподіваючись на зустріч з ним, а раз, навіть, їздила до Очеретної, але її переслідувала невдача: ім'ям Миколи була наповнена вся околиця, а самого його вона більше не бачила.

І ось одного ранку до неї прийшов переляканий управитель.

— Я ж вам казав,—заговорив він ще на порозі,—що ми таки діждемось... От уже й маємо!

Ніна спитала:

— Щось трапилось?

— Авжеж трапилось. Уявіть собі, сьогодні ранком з'явились до контори три типи.—Кваша, голова Жабокрюківський і з ним ще двоє. І подають мені під самий ніс папірець. Читаю, а в мене аж волосся наїжилось. Ось нате, подивіться!..

Ніна взяла з його рук папірець і прочитала:

„...За постановою волосного земельного з'їзду маєток Глибока з усіма своїми угоддями, реманентом, запасами то-що поступає в розпорядження

волосного та Жабокрюківського земельних комітетів. Уповноваженими по економії призначити т. Квашу, т. Вербового та т. Чухрія. Управителеві виконувати накази уповноважених і без їхньої згоди нічого не робити. Голова земельного комітету Ярош. Секретар Губа“.

Повертаючи управителеві листа, Ніна спитала:

— Що ви думаєте робити?

— А я знаю!.. У мене голова обертом іде. Коли вже Ярош і компанія дійшла до такого нахабства, то я не знаю, що робити!

Ніна нетерпляче кусала губи, слухаючи ці слова. Потім рішуче пішла до екіпажу.

— Ідемо!..— сказала управителеві.

— Куди?

— Куди?.. До Яроша!

— Ви збожеволіли, Ніно Миколаївно!..

— То ви, мабуть, збожеволіли. А я, хвалити бога, поки що ні. Сідайте!..

Управителеві нічого не лишилось, як скоритись.

Було саме засідання комітету, коли Ніна з управителем під'їхали до волости. Хтось побачив їх у вікно і сказав:

— Миколо Сергієвичу, пані з Глибокої приїхала. Може до вас?

— Станьте біля дверей і не пускайте сюди, поки не покличемо!— наказав Микола.

Ніна рішучим кроком йшла по коридору. Підійшовши до дверей, спитала у дядька, що байдууже палив цигарку:

— Ї голова земельного комітету?

— Так точно, є!— охоче відповів той.

Вона взялась було за клямку, але дядько заклонив собою двері і сказав:

— Так що наказано вас не пускати!.. Веліли підождати!

— Скажіть, що приїхала дочка генерала Засульського і хоче негайно його бачити.

Вона думала, що коли дядько почує її ім'я, то одразу уступить їй дорогу, але він спокійно продовжував стояти і тільки сказав:

— Вони знають і веліли підождати!..

У Ніни вся кров кинулась у голову. Щоб стримати себе, вона до болі в пальцях стиснула в руках стек.

— Я ж вам казав, що безнадійна справа!— шепотів їй управитель.—Цей хам, очевидно, почувася за собою силу і тому переходить усякі можливі межі!..

Ніна мовчала. В голові їй снувало:

— Увійти і, не кажучи ні слова, отстояти оцим стеком по обличчю!..

В цей момент відхилились двері і хтось промовив:

— Просять зайти!

Ніна ступила до кімнати, де сиділо душ з двадцять селян, хто в кожусі, хто в свиті, хто в шинелі. В кімнаті стояв важкий дух від поту і махорки. Всі з цікавістю повернули на Ніну й управителя очі.

Ніна підійшла прямо до стола, за яким сидів Микола. Вона в ньому одразу пізнала того таємничого ночного гостя, що кілька років тому ховався в неї в кімнаті. Але очі Миколи були холодні і в них вона нічого не могла прочитати. Його пронизливий погляд збентежив її, і вона тільки й найшлась, що спитати:

— Ви голова земельного комітету?

— Я! Прошу сідати!—і Микола посунув ослі, що стояв з боку стола.

Але ні Ніна, ні управитель не сіли.

— Я прийшла до вас,—казала Ніна, а сама чогось хвилювалась,—за тим, щоб дізнатися, за

чийм розпорядженням написано оце!—і вона кинула перед очі Миколи папірця.

Микола спокійно взяв його і відповів:

— Це наказ земельного комітету. Для вашого управителя він є закон!..

— Так знайте, що я не корюся цьому насильству і ніяких ваших наказів, добродію, не визнаю. А ваших уповноважених накажу вигнати з економії нагаями!..

Микола розсміявся.

— Ви даремно, пані, погрожуєте. Знайте, що це нічого не допоможе, а погрози ваші нікому не страшні. А потім, я б радив вам з більшою повагою ставитись до всіх тут присутніх, бо ви находитесь на засіданні. Це все, що ви мали сказати?— і Микола подивився прямо їй в очі.

Ніна хотіла витримати його погляд, але те їй не вдалось. Стек тремтів їй в руках, і вона після довгої павзи сказала:

— Так, але ж!.. Хіба ви забули?..

— Тоді нам ні про що говорити. Справа скінчена!—і Микола сів на своє місце.—Товариш Губа, будь ласка, що там далі? Іде хутір Сили Калістратовича, Маслія...

Ніна збентежено подивилась навкруги. Вона бачила перед собою суворі бородаті обличчя; очі ховалися під густими бровами, а в очах спалахували якісь іскорки. Вона взяла стек з лівої руки в праву і махнула ним над столом.

Микола встиг вхопити її за руку і вирвати стек. В кімнаті всі схопились з місць.

— Прошу, товариші, спокійно. Самі бачите, що пані дуже схвильована!

Він узяв стека і переломив його пополювині. Кинувши його під ноги Ніні, він сказав управителеві:

— Візьміть свою даму, будь ласка, і виведіть. Вона, здається, плаче!..

І справді, Ніна вся тремтіла від стриманого ридання та образи.

20.

Ніна сиділа в фотелі перед каміном. На дворі ось уже другий день вила завірюха, у парку сумно гудів вітер, скріпили дерева. Крізь вікна сірий день скупі давав світло.

Управитель ходив по кімнаті і, хвилюючись, говорив:

— Якби не ваші примхи, Ніно Миколаївно, ми б давно вже вибралися з цього чортового пекла. Після тієї, вибачте, глупої сцени з Ярошем у земельному комітеті, було ясно, що вам треба було тікати звідси.

Ніна тупнула ногою.

— Перестаньте каркати, Вадиме Михайловичу! І потім я вам раз на завжди забороняю говорити про цю історію. Про Яроша ні слова. Зрозуміли? — і вона щільніше закуталась у шалю.

Але управитель не вгавався.

— Тепер от маєте, — казав він, — в Петрограді більшовики, в Москві більшовики, в Харкові більшовики, в Києві невідомо що діється. Ну, чи ж не гупо було тут сидіти?

— А що, ваш післанець не повернувся ще з станції? — спитала його Ніна, щоб як небудь перестав розмову на друге.

— Немає... А може взяв і втік з кіньми, тепер пішов такий народ!..

Річ в тому, що управитель і Ніна от уже кілька день, як хотіли виїхати до міста. Але сполучення було перерване, йшли чутки про бої, що тривали на півночі десь за Білгородом між Чер-

воною гвардією та Корніловим, що втік із Бихова. Іноді повз станції Очеретної проносились ешелони, повні озброєних салдатів та робітників, важко повзли бронепотяги. Все це неслося спершу на північ, потім повернуло назад—прийшла чутка, що більшовики і Центральна Рада воюють між собою.

Вони кілька разів їздили на станцію, але пасажирські потяги не ходили, а ешелони були до краю переповнені салдатами і Ніна категорично відмовлялась ними їхати. Управитель сердився, кляв себе, що звязався з цією жінкою і не міг її покинути. Він був єдиною людиною, що лишилась їй вірною.

Тепер він умовляв Ніну їхати кіньми, а Ніна то давала згоду, то раптом відкладала від'їзд і вони жили такі самотні, ніби на острові серед цього розбурханого селянського моря. Що дня до них доходили тривожні звістки про те, що кругом селяни захоплюють економії, що пани тікають і що зерно, сіно, худоба, все добро мужики ділять між собою. Цього управитель найбільше боявся, бо, знаючи гарячу вдачу Ніни, він не ручився за те, що вона може сказати щось образливого, і тоді може бо-зна що трапитись.

Вислухавши управителя, Ніна стомлено сказала:

— Ну, добре, Вадиме Михайловичу, приготуйте все, завтра виїдемо.

Управитель вдячно поцілував їй руку і пішов розпоряджатися.

А селянська стихія, справді, розгойдалася. В Рубіжній селяни захопили панський будинок і все в ньому погромили. Ненависть до всього панського була така велика, що, здавалося, вона діставала до самого неба. Юрба рвала картини, била дорогий посуд, трощила меблі. Коли все було розбито і погромлено, в залі розложили вогонь, кидаючи туди розтрощені меблі, столи, картини. Будинок запалав.

Це була не пожежа, а ніби смолоскип революції, що освітлював червоним відблиском похмурі білі лани і низенькі хати села, що віками ховали в собі нужду і злидні.

Микола, слухаючи ці оповідання, боявся, щоб ця червона пожежа не перекинулась і в Очеретянську волость. Він не стояв за економії, але він хотів зберегти ті коштовності, що були там зібрані. І тому він настояв перед волосною радою, щоб та вжила заходів до охорони маєтків.

— Це народне добро,—казав він.—Пани на крові мужицькій зібрали великі скарби, що належать народові. Ми не повинні допустити до того, щоб вони так марно загинули і пішли за димом!..

Рада ухвалила виставити охорону в маєтках і не допускати їхнього розгрому. Організувати це доручили Миколі.

Але стихія була вже розвязана. Поділили худобу й зерно на Маслівому хуторі. Другі кинулися до Ворониного лісу і за тиждень від нього лишились тільки жалюгідні недорубки. Всі дороги чорніли від людей і коней. Тягли колоди, дрова, обаполи. Неорганізована селянська маса виходила з берегів. Даремно члени земельного комітета та ради умовляли їх. Їх не тільки не слухали, а, навпаки, погрожували тяжко побити.

— Твоє яке діло?—кричали в таких випадках. — Не твоє ж беремо! Жалко, чи що? Бери й ти, коли хочеш. А то, бач, який законник найшовся!..

Хрущ, коли йому про це розказували, махав рукою:

— А чорт з ним, хай беруть... На то й совєцька власть!..

Через кілька день було розбито голіцинський палац. Коли Микола приїхав туди, то застав одне згарище. Економія була ціла, але управитель зник. Керував економією член земельного комітету.

Микола став розпитувати, як все трапилось:

— Розумієте, не було ніякої сили вдержати,— відповів той. — Скільки не вмовляли на сході, нічого не допомгло. Особливо жінки кричали. Вони ж ото перші й громити почали. Тоді казали, що школа буде, а тепер бачите, що?

— А як економія?

— Економію поки що не чіпають. Тільки от біда, кормів мало для худоби. Що будемо робити?

— Прийдеться віддати господарям на годівлю. Загалом же, бережіть економію. Держіть звязок з волостю.

І Микола погнав коні до Жабокрюківки.

В Жабокрюківці в цей час діялось ось що. Напередодні явилась депутація до Кваші і запитала, коли він поведе їх на економію. Кваша відповів, що цього не потрібно, бо економія взята на учот, що майно в ній переписано, і що вони ждуть розпоряджень з губернії, як далі з усім цим бути. Він показав навіть їм інструкції губернського земельного комітету, де говорилося, як треба керувати та охороняти маєтки, але нічого не було сказано про розділ майна.

Делегати лишились незадоволеними. Ранком ударили в церковний дзвін і народ посунув до розправи, де містився сільський комітет. Почулись вигуки:

— Давай сюди Квашу!.. Квашу давай!..

Кваша вийшов. На нього зараз же накинулись:

— Ти що? Панів захищаєш? Їм добро бережеш! Он Миронівка все забрала, Рубіжна теж, у Великій Долині кожний набрав сани пшениці. А ти, як та собака, і сам не їси і другим не даєш!..

— Дозвольте, товариші, — оправдувався Кваша, — це ж не порядок. Треба по організованому, а ви за анархію. Це ж не порядок. Треба по закону!.. У нас є наказ!..

— Що там наказ!—вискочив один високий салдат на ганок.—Гайда, хлопці, на економію!... Що їх там слухати!..

— Товариші!.. Товариші!..—кричав Кваша.

Але його голос потонув у вигуках юрби. Чоловіки й жінки, старі й молоді, багато з кіньми, вилами, з кілками, а де хто і з рушницями, сунули в напрямку до Глибокої. Кваші не лишилось нічого іншого, як іти разом з ними. Він ще намагався умовляти їх, але високий салдат, що йшов попереду, штовхнув його з дороги і сказав:

— Або мовчи і йди з нами, або тут тобі кінець!..

Юрба вже доходила до економії, коли з другого кінця села в'їхав Микола. Його вразила надзвичайна тиша, що панувала в селі. В комітеті було порожньо, сніг навколо був витоптаний. На східцях сидів древній дід.

— Діду, діду,—заторсав його за плече Микола,—а де люди?

Дід підвів на нього свої залиті сльозовою очі і проказав беззубим ротом:

— Люди?.. Еге, люди! Пішли пана налити!.. І я б пішов, так не сила, не можу!..

Микола скочив у сани і погнав вулицею. Дід дивився у слід і шамотів:

— Еге, біжи, біжи!.. Не допоможеш!.. Прийшов кінець панам!..—Він звівся на ноги.—Ей, синку,—гукав у слід Миколі,—візьми й мене! Хай і я подивлюсь, як наша кров і піт мстимуться!..

Але Микола не чув цих слів. Він поминув панський хутір. Там не було нікого. Видно, юрба пішла далі. Дорога йшла вгору, коні пристали. Микола боявся, що спізниться і немилосердно гнав. Кінчилась алея і він в'їхав на широкий двір.

Сот шість людей метушилось на ньому. Одні несли меблі, другі посуд, треті тягли сувої якогось

краму. Микола кинув сани і побіг до будинку. Тут на зустріч йому підбіг Кваша, і загородив дорогу:

— Ви куди?.. Все пропало!..

Микола не слухав його і вскочив у двері. Ось він у залі. По ній ходили люди, хватили все, що попадалось під руки і тягли вниз. Один дядько цілком бив по клавіатурі роялю, і ніби невідомий звір, вив і плакав від цих тортур.

З стін були скинуті картини і портрети, очі їм було повиколювано. В сусідній кімнаті на підлозі валялось скло від розбитих дзеркал, битий посуд, обдерта мебля.

Микола ходив із кімнати в кімнату, шукаючи Ніни. Усюди повний погром, челядь, видно, розбіглась. Ні Ніни, ні управителя ніде не було.

Раптом на дворі почулось:

— Горить!.. Горить!..

Микола вискочив на двір. На нього ніхто не звернув уваги. Палац справді горів зверху. Микола бачив, що вже нічого не можна врятувати. Він пішов до своїх саней, повернув коні і тихо поїхав геть.

Коли переїхав місток, із-за дерев до нього кинулась якась жінка:

— Ради всього святого, спасіть!.. За мною жечуться!..

Микола пізнав Ніну. Він кинув їй стару шинелю, що лежала на дні саней і сказав рішуче:

— Сідайте!—і погнав коней.

Коли виїхали з лісу, він оглянувся назад. Палац палав. Від полум'я кривавився сніг і здавалось, що ніби горіла сама земля. Чулись людські вигуки. Десь далеко пролунало два постріли. Високий стовп диму знявся до самого неба. На полі стояла моторошна тиша.

З самого ранку цього дня падав сніг і було трохи вітряно. Над вечір вітер зміцнів, а коли виїхали в чисте поле, то побачили, що тут гуляє справжня завірюха. До Очеретної було верстов двадцять і Микола гнав коні, щоб скоріше доїхати. Він не думав, що буде робити далі з жінкою, що так несподівано підібрав на дорозі.

Ставало холодно. Коні за цілоденну їзду зморились, а вітер, що так несподівано зірвався, замітав шлях. Коні важко сопли, спотикалися і скоро пішли ходою

— Вам не холодно?—спитав Микола.

— Ні!..

Але він бачив, як Ніну всю трясло, вона була в тому, в чому вискочила з палацу, а стара шинеля не могла її зігріти. Микола зупинив коні, потім скинув свого кожуха і примусив Ніну надіти його. Вдягаючи її, він спитав знову:

— А де ваш управитель?

— Не знаю. Все так несподівано трапилось, що я ледве вискочила.

— А де ж ви були?

— Я спершу сховалась. А коли почула вигуки, що горить будинок, тоді вискочила. За мною, здається, гналось двоє. Тут наскочили ви!..—Вона взяла його за руку.

— Дякую вам!..

— Заждіть дякувати,—відповів Микола, — бо я ще не знаю, як ми виберемося із цієї халепи.

Справді, за ці кілька хвилин, що вони стояли, завірюха розгулялась ще більше. Сніг ішов хмарою по полю і в сутіні раннього вечора зникало поле. Через півгодини впала темрява, і все сховалось. Крім них, вітру та снігу, нічого не було в полі.

Ніна зібгалась в куточку саней і намагалась ні про що не думати. Микола поганяв коні і пильно дивився вперед. Часто приходилось зупинятись і провіряти, чи не збилися з дороги. Найбільше Микола боявся, що пристануть коні і тоді мусіло статись найстрашніше.

Вітер гудів і рвав. Микола мерз і щоб зігрітись, він злавив з саней і брів по коліна в снігу, помагаючи коням. Раптом відчув, що дороги під ногами нема. В ньому все похололо. Він зупинив коні і, нахилившись до Ніни, сказав:

— Я вам мушу сказати те, чого я весь час боявся: здається, ми збилися з дороги. Ви тут постійте, не давайте тільки коням йти, а я піду пошукаю!

Ніна, що дрімала, зігрівшись під кожухом, відповіла:

— Добре!

Микола пішов. Але, відійшовши кілька десятків кроків, він злякався, що зіб'ється і не найде саней, повернув назад. Саней не було видно. Тоді він кинувся бігом, гукаючи:

— Гей! Гей!

У відповідь гудів та вив тільки вітер.

— Оце так ускочив!—подумав Микола.—О, чорт надав жінкам плутатись у революцію.

— Гей!.. Гей!..—кричав він знову.

І зараз же в душі розсміявся, бо, справді, хіба хтось міг за цим виттям вітру його почути. У нього стиснулось серце. Він подумав, що Ніна заснула, і коні могли піти, куди їм була охота. Йому вже ввижалась картина, як перекидаються сани і як сніг поволі замітає їх. Зібравши сили, загрузаючи по пояс в снігу, він кинувся бігти туди, де, на його думку, він покинув сани.

Несподівано для себе опинився на краю неглибокої балки, на дні якої щось чорніло. Прожогом

кинувся униз, то був курінь, а біля нього стояли його коні. Він торкнув за плече Ніну, вона, видно, міцно спала.

Це був той курінь, що їх улітку ставлять у полі баштанники. Двері до нього були засипані снігом і заставлені кулями з кукурудзи. Микола швидко одгріб сніг і продерся в середину. На щастя, у нього були сірники з собою і він засвітив одного. На мить спалахнуло світло, але й цього було досить, щоб Микола мало не танцював від радості. В курені була солома, трохи сухих дров і чимало кізаків.

Він виліз назад і на руках вніс Ніну, де й поклав її на земляній лежанці. Вона все спала. Укривши її, Микола випряг коні і прив'язав їх з затишного боку. Кинувши їм кулі кукурудзи, він поліз назад у курінь і став розпалювати вогонь. В курені надиміло, і від диму Ніна прокинулась.

— Де я?—злякано сказала вона.

— Не турбуйтеся, ми врятовані! — сказав Микола.

Огонь через хвилину весело затріщав і в курені стало видно, як у хаті.

— А тепер давайте ваші ноги й руки, подивлюсь, чи вони в порядку!

Він швидко скинув з Ніни черевички і помацав через тонку панчошу ноги, потім полапав руки.

— Все в порядку!—сказав він.—Скоро вас зашпигає може, так то зашпори. Натє снігу! І тріть. А тоді до вогню!

В курені стало зовсім тепло. Микола скрутив цигарку і запалив. Він тепер був зовсім спокійний. Бачучи, як невміло Ніна тре ноги, він повернувся до неї.

— Не так! — сказав. — Давайте я вам поможу! Та скиньте панчохи!

І він так став енергійно їй терти ноги, що вона аж застогнала.

— Ну, от тепер гаразд! А ви, пані, трохи було зовсім не підвели мене. Поганий ви товариш у небезпеці... А як вам подобаються ці палати? Чи ж не нагадують вони вам вашого палацу?

— Я не розумію одного, чого ви зі мною так панькаєтесь. Адже ви, з вашими поглядами, мусіли мене покинути в снігу замерзти, як буржуйку! — сказала Ніна.

— Все залежить від обставин. В другому місці і за других обставин я може й покинув би вас, а то й прикончив би. Ну, а коли я попав у ваші лицарі, ну,—і Микола жартівливо розвів руками,—нічого не поробиш, — треба даму рятувати. Одна тільки біда, їсти в нас нема чого, а воно б не пошкодило. Як ви гадаєте?

— Я страшенно їсти хочу!—призналась Ніна.

Не дивлячись на незвичайність всього, вона почувала себе зовсім спокійною під охороною Миколи.

В курені стало зовсім тепло. Микола простягся біля вогню і задумливо дивився в двері куреня, де вила завірюха. Ніна з ногами закуталась в кожух і, поклавши підборіддя на коліна, дивилась на нього. Після довгої мовчанки вона спитала:

— Скажіть, чи ви не той самий Микола Ярош, що кілька років тому заховався від жандармів в кімнаті однієї наївної дівчини?

Микола повернув до неї своє обличчя і Ніну вразив вираз смутку, що лежав на ньому. Та замить воно знову набуло звичайного трохи суворого і насмішкуватого вигляду. Микола сказав:

— А я вас пізнав ще тоді в полі, коли ми з вами випадково зустрілись.

— І ви за ці роки ні разу не згадували мене?

— Ні, не згадував. Мені було не до спогадів!

— А що з вами було, як ви тоді пішли від мене? Чи пощастило вам втекти?

— Ненадовго. Бо тижнів через два мене спапав жандармський ротмістр Самборський. От кого б я розстріляв з великим задоволенням!..

Ніна здригнулась. Самборський — було прізвисьце її чоловіка.

— Що ж, цей Самборський був дуже злою людиною?

— Це був справжній кат!.. Інквізітор!..

І ніби не бажаючи далі говорити, Микола поліз із куреня. Він подивився на коней, укритих їх дерюжиною і повернувся назад. Мовчки ліг і знову запалив цигарку.

Ніна вся тремтіла від думки, що може Микола знає її чоловіка, і тому після довгої павзи спитала:

— А ви потім, коли небудь цього самого жандарма Самборського зустрічали?

— Ні!.. Кажуть, що він переїхав до Петрограду і там живе.

Вони знову замовкли, тільки на дворі вив вітер, шелестів сухий сніг,—шррр... шррр!..

— Я вам раджу лягти заснути,—порадив Ніні Микола,—а то невідомо, що ранком буде!—і він поміг їй зручніше укластись на лежанці.

— Надобраніч! — скалала Ніна закутуючись з головою.

Микола не відповів. Він дивився, не мигаючи очима, на вогонь, і той же вираз болючого смутку знов з'явився йому на обличчі.

Ніна прокинулась від холоду. Обережно вистромивши голову з кожуха, вона побачила, що огонь дотлівав. Миколи не було, і вона було злякалася, але через хвилину почула його голос з надвору, де він порався біля коней.

Скоро він, зігнувшись, увійшов у курінь. Він був увесь чорний від сажі, і Ніна, глянувши на нього, весело розреготалась.

— Ви чого?—спитав він суворо.

Ніна припинила і чмичаючи, як маленька дівчинка, відповіла:

— Ви похожі!.. ви похожі зараз на арапа!.. Ні, не на арапа, а скорше на цигана!..

— Хороші смішки! — перебив він її. — Скорше вдягайтеся, будемо їхати. На дворі скажений мороз!..

На їхнє щастя, не встигли вони проїхати й двох верстов, як наткнулись на село. Впросились до першої ж хати погрітись. Господар, старий дід, і три молодичі з цікавістю й недовір'ям дивилися на них. Миколі прийшлося наспіх вигадувати історію:

— Ми їхали на станцію, і в дорозі нас застала завірюха і ми заблудились. Почували в степу в курені. Дайте нам обігрітись і попоїсти, а цій пані треба дістати якесь вбрання. За все платимо.

В селі пробули до другого ранку. Ніна весь час сиділа мовчки і дивилась у вікно, а Микола кудись ходив і шукав одежі.

Коли в хаті не було нікого, Микола спитав у Ніни:

— Я вас хочу одвезти до міста. У вас там є знайомі?

— Так, є!

— От і гаразд. Треба виїхати раніше, а то по селу пішла вже про нас поголоска. Ще можуть прийти і заарештувати.

Через три дні Микола і Ніна під'їжджали до великого будинку в місті, Довго стукали біля дверей, поки пустили. В кімнаті сиділо три жінки і двоє чоловіків. Коли увійшла Ніна, що була зо-

дягнена в селянську одежу, всі схопились, оточили її, стали її обнімати та розпитувати. Кілька хвилин на Миколу ніхто не звертав жодної уваги.

Нарешті Ніна опам'яталась.

— Ах, вибачте!—сказала.—Дозвольте вам одрекомендувати мого!..—і вона повернулась до Миколи. Але Миколи не було. Поки вони розмовляли, Микола непомітно зник.

Ніна знесилено сіла на стілець і дивилась на двері розгубленими очима.

— Де ж він дівся? Хто він такий?—накинулись на неї з запитаннями.

Ніна повела плечима, ніби струшуючи з себе щось. Потім потерла очі рукою і сказала:

— Ви бачили, коли хочете, найстрашнішого більшовика. Він спалив наш палац і врятував мені життя!..

22.

Прапорщик Левченко з тремтінням чекав на прийом генерала. Мимо нього що-хвилини проходили ординарці, часто пробігав молодий ад'ютант. Левченко очима, що з них світилось прохання, запитував його, чи скоро він „доложить“. Ад'ютант від того невдоволено морщився, призириливо міряв його постать і, кінець-кінцем, сказав:

— Генерал страшенно сердитий!.. Не радив би я вам, прапорщик, до нього йти. Їхали б ви прямо до свого полку!..

Левченко переступив з ноги на ногу.

— Скажіть його превосходительству, що я привіз власноручного листа від його доньки, Ніни Миколаївни!..

Ад'ютант так весь і скипів.

— Так чого ж ви стоїте тут? Так би одразу й говорили! Давайте листа!

Левченко віддав листа, і ад'ютант, брязнувши острогами, зник за дверима генеральського кабінету.

З хвилину панувало мовчання, потім почулось басовите кректання і ад'ютант виринав з дверей.

— Ідіть!.. Вас просять!..

Левченко ступив через поріг. У нього затьмарилося в очах, і він ніби крізь туман побачив великі вуси і сиву бороду генерала. Очі генерала з під насуплених брів пишно вдивлялись в Левченка.

— Розкажіть, прапорщик, як ви познайомились з моєю дочкою?

Прапорщик Левченко коротко розповів з початку до кінця всю історію знайомства, замовчавши, звичайно, багато такого, що могло генералові не сподобатись.

Генерал уважно його слухав. Коли він скінчив, генерал не сказав, а скоріше крикнув:

— Прошу сідати, прапорщик!—і надавив кнопку дзвіночка. З'явився ад'ютант.

— Будь ласка, викличте мені до телефону командира полка, де служить прапорщик. І попросіть до мене начальника штаба!..

Генерал вийшов до другої кімнати. Про Левченка не можна було сказати, щоб він почував себе особливо хоробро, бо генерал був відомий своєю норовистою вдачею і мав звичку несподівано вибухати страшним гнівом.

За півгодини генерал увійшов.

— Я радий, прапорщик, тому, що ваш командир дає вам найкращу атестацію. Коли додати ту послугу, що ви зробили моїй дочці, а вона так само вас атестує з найкращого боку, то на вас можна покластися. Прошу в нашій компанії посидіти!

За столом розмова, само собою, точилася навколо останніх змін в армії. Генерал, відчуваючи себе серед своїх, казав:

— Розуміється, Гучкова треба повісити. Особливо тепер, після видання наказу про комітети в армії. І будьте певні, що ми це колись і зробимо!..

— Дозвольте зауважити,—сказав начальник штаба, молодий полковник, що в усьому намагався наслідувати своїх європейських колег і думав про себе дуже високо,—що зараз ми проти цього зла безсилі. Я б сказав, не треба дражнити ос! Але в нашій власті те зло зменшити і навіть його використати на свою користь!..

Генерал звів очі на нього:

— Я вас не розумію!..

— Тут і розуміти нічого,—посміхнувся полковник.—Ми мусимо рахуватися з фактом. Скасувати комітети ми не можемо, але ми можемо їх використати для своїх цілей, до можливого, звичайно. А для цього до комітетів треба просунути своїх людей і то таких, щоб ми на них могли цілковито покластися. А коли додати ще й те, щоб від них, ну, як би вам сказати, тхнуло демократизмом чи що, то справа й зовсім би добре стояла!..

— А ви маєте рацію!—зауважив генерал.

Начальник штаба між тим продовжував:

— Ні ви, ваше превосходительство, ні я в комітеті не можемо бути. Правда ж? А от, припустім, чому в ньому не бути такому, як от прапорщик. Походження він, можна сказати, самого найдемократичного, вийшов од землі, сам селянин, а це важливо для нас. Повторюю, нам важливо одне,—щоб це були люди, яким би ми, безумовно, довіряли. Через них ми знатимемо, що робиться в частинах.

— Що ж ви пропонуєте?

— Я пропоную,—сказав начальник штаба, чомусь поглядаючи на Левченка,—намітити в штабі

дивізії офіцерський склад комітетів. Зокрема, я пропоную зробити прапорщика головою комітету в його полку. Робота нескладна, і од прапорщика вимагатиметься не багато: вряди-годи інформувати нас про дещо!..

— Як же це зробити?

— Дуже просто, За правилами, салдати й офіцери обирають членів комітета окремо. Значить, написати кілька слів командирові полку і готово, а він уже проведе.

Генерал зовсім повеселішав. Він негайно ж наказав ад'ютантові виготувати відповідного папірця до всіх полкових командирів дивізії, а що до Левченка, то генерал власноручно продиктував записку, де рекомендував Левченка, як майбутнього голову полкового комітету.

Левченко під час цієї розмови мовчав, його навіть не питали, чи згоден він, ніби це само собою розумілось.

Вибори пройшли як по писаному, і Левченка обрали. Але на цьому кар'єра Левченка не спинилась. Скоро він попав в члени дивізійного комітету і лишився при штабі дивізії. Керівником його і надалі залишився начальник штабу, і Левченко акуратно сповіщав його про все, що діється і говориться в комітеті.

Начальник штабу учив Левченка, як робити і що говорити, щоб здобути довір'я й у салдат і членів комітету. Таким чином штаб дивізії був прекрасно поінформований про все.

Левченко був задоволений. Служба була спокійна. Йому скоро дали один чин, а через чотири місяці і другий і, таким робом, Левченко під осінь уже був поручником, а генерал перейнявся до нього такою довірою, що часто кликав до свого столу.

Та чим далі, тим ставало все скрутніше. В салдаських масах відбувався повільний, але стихійний, процес полівиння. Коли на весні салдати з де-якою нехиттю і недовір'ям слухали більшовиків, то в-осени дивізія Засульського майже вся стала більшовицькою. Салдати не ховали більше своєї ненависти до офіцерів, на мітингах вони все частіше й частіше не давали говорити старим комітетчикам. Після виступу генерала Корнілова вплив більшовиків ще збільшився.

При першій же звістці про переворот більшовиків у Петрограді, вся дивізія наїжилась і заявила, що вона переходить на бік радянської влади. Старий комітет салдати розігнали багнетами, а на його місце обрали ревком. Однак Левченкові якимсь то чудом пощастило пробратись членом і до нього.

Упала вже глибока зима, а фронт жив відгомонам великих подій, що відбувалися в країні. І в той час, як у великих муках народжувався новий лад, стара царська армія доживала свої останні дні.

Пристрасті розпалювались. Невдоволене офіцерство, особливо після декрету про виборне начальство, стало кидати свої частини і тікати з фронту. Дійшло це і до дивізії генерала Засульського.

Однієї ночі дивізійний ревком, боячись зради, постановив питання про зміщення командувача дивізії і начальника штаба. Недовір'я салдаських мас до них було таке велике, що члени комітету вимагали негайного арешту і суда над ними.

Левченко весь час мовчки все це слухав, він навіть голосував за резолюцію, внесену комісаром. Зараз же після голосування було доручено виділити команду, що мала перевести арешт.

Поки збирали команду, поки вона рушила, Левченко непомітно вислизнув з хати і навіпростець майнув до фільварку, де містився штаб дивізії.

Генерал ще не спав.

— Пане генерале!—злякано сказав Левченко.— Зараз комітет виніс постанову вас заарештувати!— і Левченко розповів йому про засідання.

Генерал зовсім розгубився. Тут прибіг начальник штаба і, взнавши в чім річ, рішуче розпорядився.

— Нам нічого не лишається, як тільки тікати. Розпорядіться, поручик, запрягти коней!

Левченко боявся, щоб салдати не пронюхали про їхній намір і тому сам побіг до стайні і за десять хвилин пара коней були запряжені. Генерал і начальник штаба задніми дверима вийшли в сад і пішли в поле, де на умовленому місці їх мав чекати Левченко з кіньми.

Було тихо. Від морозу потріскували дерева. Обидва сховалися в рові і стали чекати. Почулося скрипіння саней. Сіли. Левченко підобрав віжки і вдарив по конях!..

На ранок вони зупинилися в селі в попа, що зустрів їх дуже радо. Вирішили пробути тут до вечора, щоб потім їхати далі. Генерал зняв свої пишні вуса та бороду і обернувся в полкового скарбника, начальник штаба—в лікаря, а Левченка зробили салдатом,—всі ці документи у начальника штаба були зарані наготовлені і тепер лишилося тільки поставити на них імена та прізвища. Доречі, начальник штаба не забув захопити з собою і чималу суму грошей.

Так подорожували вони кіньми кілька день, заночовуючи більшою частиною в попів або у заможних людей, що на них можна було покластись. В Київ приїхали саме тоді, коли Центральна Рада з нього тікала. Всі троє зупинились у якогось крамаря на Житньому базарі і пережили кілька тривожних днів, боячись, щоб їх не викрили.

Потім рушили далі. Це була надто небезпечна подорож. На вокзалах була сила народу, колії часто переривались, потяги їхали не туди, куди слід, вони були переповнені салдатами, що тікали з фронту. В Кременчуці, наприклад, їм прийшлося просидіти чотири дні, за які влада в місті мінялася три рази. Кожна влада перевіряла документи, підозрілих забирала і тут же за станцією розстрілювала. Ото ж треба було бути дуже обережними, щоб якимось словом себе не зрадити. Але нашим подорожнім щастило і вони саяк так дісталися до Полтави.

У Полтаві нова затримка. Стали радитись, що робити. Начальник штабу настоював на тому, щоб пробиратися на Дон, але генерал спротивився цьому. Він хотів бачити дочку і не хотів ризикувати подорожувати далі в умовах, коли що-години можна було чекати на те, що тебе розстріляють.

— Ні, я вже не відійду від поручика, — казав генерал:— Хай він доведе мене, доставить додому. А потім я думаю, що ця сволота все ж таки не довго продержиться!..

Тільки через три тижні втікачі дісталися до свого міста.

23.

Відеутність Миколи в Очеретній мало помітили. А коли він повернувся, то розказав Хрущеві, що в завірюху заблудився в степу і попав аж за двадцять верстов у бік в одно село. А оскільки він трохи приморозив ноги, то прийшлося там кілька днів перепочити. Миколі повірили і більше до цієї історії ніхто не повертався.

В цей час прийшла звістка про те, що Центральна Рада заклала мирову угоду з німцями і що ніби німці ідуть на Україну, хоча докладно

про це ніхто не знав. Одначе Хрущ вирішив поговорити щиро на цю тему з Миколою. Він так і поставив питання перед ним.

— Бачите, Миколо Сергієвичу,—казав він,—ми всі вас вважаємо за чесну людину і довіряємо. Тепер от, коли дійшло до такого, я прийшов вас спитати, з ким ви. З нами чи за Центральну Раду?

— Голубчику, — засміявся Микола, — ну, розуміється з вами! А з ким же мені йти?

Микола стиснув йому руку.

— Значить, згода!.. А я то, дурний, весь час сушив собі голову!

Для Миколи знов почались дні роботи, нарад, засідань, полагодження конфліктів між окремими селами.

Очеретна була одірвана од центру, законів нових не знала і тому закони доводилось утворювати самим. Робота була тяжка, але була надія, що починається нове життя. І ця надія надавала сил працювати.

А по селах повзла чутка:

— Німці йдуть!.. Німці йдуть!..

Чого йдуть, куди йдуть, ніхто не знав. Спершу навіть не вірилось цьому, але чутка підтверджувалась, газети про це писали, всі про це говорили.

Німці справді, йшли. І чим ближче вони підходили, тим більше ширилась тривога. Недавні салдати ходили хмурні. Чулись голоси:

— Та як же це вони так? Три роки воювали з ними, а тепер вони, виходить, союзники наші? Та хто їх просив сюди?

Селяни теж ходили немов прибиті. В раді і комітеті робота стала. Всі тільки те й робили, що сперечалися, ті за червоних, ті за петлюрівців, а виходу ніхто не знав.

Одного дня, коли вже було зовсім тепло, на станцію Очеретну приїхало чотири ешелони червоних. До ради з'явилися військові, взяли Хруща і поїхали до Рубіжної. Увечері повернулися, а на ранок скликали мітинг. Оратор, як виявилось потім, комісар червоного загону, розказав, що між Рубежною і Очеретною має пройти фронт, що німці недалеко і що село мобілізують для копання окопів; охочі можуть вступати до війська.

— От і діждалися! — казали де-які з селян. —
Буде і в нас фронт!

Другого дня прибуло ще два ешелони. На станції була метушня. Частина червоних вигрузилась. За село проїхала артилерія. Війна наближалася, німці були недалеко.

Раптом по обіді почулася гарматна стрілянина тільки не з боку Рубіжної, звідки чекали німців, а з півночі. Кілька гарматних набоїв упало в центрі слободи. Вулицею пробігли кіннотчики і швидким маршем пройшли кулеметчики. Виявилося, що німці обійшли Рубіжну.

Червоні загони відійшли до станції. Над селом запанувала зловісна тиша, а за годину розпочався бій.

Німців не було видно, вони були десь за лісом. А по полю лавами розсипались червоні і перебігали то поодинці, то купками. Над ними схоплювались пухнаті білі димові хмарки. Було видно, як люди на всьому бігу раптом зупинялися і падали як підкошені.

Бій тривав до вечора.

Увечері Хрущ забіг до Миколи. Він був з рушницею і в шинелі.

— Куди це ви зібралися?—спитав Микола.

— Червоні сьогодні відходять. Я йду з ними...
А ви як, лишаєтесь?..

У хаті були батько, мати, Оксана, що тепер жила у Тараса, бо покинула Воронів, коли почула, що її чоловік помер у полоні.

Якийсь час панувала мертва тиша. Потім стара Ярошиха замахала руками:

— Ні, ні, Миколо, не йди!.. Не кидай нас!..

Тут підвівся батько.

— А я, сину, скажу так: іди! Доводь діло до кінця!

— Я таки й справді, мабуть, піду! — відповів Микола.

Хрущ узявся за клямку.

— Ну, збирайтеся. Ми вас чекатимемо біля волости. Нас іде чимала купа хлопців!

Микола вийшов з ним. Ніч була темна. З поля віяв теплий вітер. Десь зрідка стріляли з рушниць, потім татакав кулемет. Вили й скажено гавкали собаки. Село було наповнено якимись неясними згуками, шарудінням і стриманими голосами. Он вулицею проїхали три вершники. Вони зупинилися на розі і ніби вдивлялись у темряву. Несподівано спалахнув огонь і вибухнув постріл. Вершники повернули коней і тихим кроком поїхали назад.

Микола сів на призьбу і замислився. Думав про те, що от пішов Хрущ, покинув жінку і четверо дітей. Ідуть і інші. Таке життя, така боротьба.

Вийшла Оксана і сіла поруч. Микола взяв її за руку і сказав:

— Де то тепер наш Тарас? Мабуть, воює десь! А може сидить, як ми отут!

Оксана пригорнулася до нього і прошепотіла:

— Боюсь... Страшно самій лишатись!..

Микола відповів:

— Боїшся?.. Я,—ні!..

Через півгодини у Ярошів рипнули двері, потім стукнула фіртка. Микола йшов. На порозі малячили постаті старих. Микола оглянувся і махнув рукою. Оксана провела його за ворота. Тут вона закинула йому руки на плечі.

— Прощай!..—шепотіла.—Прощай!..

В ранковому тумані сходило сонце. По вулиці бігли люди. Старий Ярош спитав:

— Куди біжите?

— Німці йдуть!.. Он вже на горі!..

З гори сірою гадюкою спускалась сіра маса людей в сталевих шоломах.

З боків стояли лави селян і очима, повними ненависти й безсилля, провозжали їх.

Тільки Сила Калістратович задоволено потирав руки. Він ходив по натовпу і казав:

— А що, докомисарились?.. Діждались свободи? Не слухали розумних людей?.. От і маєте!.. Німець, він порядок наведе! Наведе порядочок!.. Будете, як шовкові!..

А мимо мовчки проходила сіра маса людей. Крок її був залізний. Від нього стугоніла земля. На сонці блищали сталеві шоломи. Сила цих людей здавалась непереможною.

24.

Весна. Степ. В степу загублена невеличка залізнична станція. Далі в балці сховалось село, тільки два вітряки вискочили на зустріч стеновим вітрам і розставили свої широкі руки—крила.

На станції, що завжди була тихою, зараз метушня. Під парами стоїть потяг, спереду і ззаду низка сірих вагонів, на вагонах напис: „Броне-потяг“—„Вся влада радам“. На вагонах гармати,

що повернули свої пащі туди, в простори степу. На якого ворога вони чекають?

З станції вийшло троє в шкіряних тужурках. Один голений, сухорлявий, звернувся до другого, нижчого, але широкого в плечах:

— Товариш Негода, з штабу є наказ, продержатися бронепотягові за всяку ціну до чотирьох годин дня. Німців можна чекати з хвилини на хвилину. Влаштуйте до бойового порядку команди!

Засурмили сурми до збору. До станції почали збігатися люди. Це було, як на око, чудне війсьсько. Поруч з шкіряною тужуркою можна було бачити чорний бушлат матроса, частина була в сірих салдатських папах, але без гімнастюрки і боса; було багато і просто в робочому одягу.

— Що таке? У чім річ? Для чого тривога? — зашуміли голоси.

Один молодий матросик в широченних штанах — кльош, вистромивши голову з вагона, з матюками кричав:

— Що за чортова мати? І виспатись не дадуть! Ей, товаришу! — гукнув він до сірої папахи, що проходила мимо: — Для чого грають збір?

— На зібрання кличуть! — відповіла папаха.

— Хай ідуть ік такий матері з своїми зібраннями!..

Однак він сплигнув з вагона і пішов на перон, що вже сірів од людей.

Гомін замовк, коли вийшли комісар і Негода. Негода одкашлявся.

— От що, товариші, — сказав він, — із штабу вийшов наказ держатись нам до останнього, поки головні сили не відійдуть і не буде зроблено евакуації. Німці близько, і нам потрібна залізна дисципліна. В село ні ногою! Всі напоготові!.. Хто порушить наказа, одразу в штаб Духоніна відправляю!..

Серед сірих папах стався рух. Почулись окремі вигуки:

— Знаємо, штаб!.. Виходить, що нам пряма смерть буде!..

— За що стрілять?.. Жерти нема чого, а в село теж не ходи!.. Старий режим повертається!..

— Ти їм дай тільки власть, так вони зараз же почувують себе генералами!

— Командири, мать вашу, так-розтак!..

Негода слухав, а його гострі очі бігали по сірих обличчях.

Тоді вискочив наперед молодий матрос і закричав:

— Братішки!.. Хіба ви не бачите, що тут зрада! Замість того, щоб іти вперед, наші командири все тікають, аж штани мокрі!.. Треба зараз же переобрати командира! Що він тут ліворвером нам погрожує!.. Укажчик найшовся!.. Бачили таких!..

— Правильно!.. Долой!..

Негода вийняв нагана і наставив на молодого матроса:

— Слово—і я буду стріляти!

— Овва! Так я й злякався!.. Товариші, бачите, що наш командир викона!..

Негода не дав йому скінчити. Гримнув постріл і матрос, махнувши руками, упав йому прямо під ноги.

Натовп у першу хвилину скам'янів від несподіванки. Потім штук двадцять багнетів нахилилось до Негоди, що стояв з піднятим в руці наганом.

В цей момент десь бухнула гармата і над станцією пролетів набій. Він розірвався над степом і від його згуку жалібно задзвеніли шибки. Покриваючи шум, Негода скомандував різким голосом:

— Команда, по місцях!

І сірі папахи, що за хвилину перед цим готові були підняти його на багнети, зараз з дивною покорю слухались його владного голосу. В мить встановився лад і кожний зайняв своє місце. Один тільки матрос лишився лежати на пероні.

— Рота вперед! — і Негода сам поперед роти побіг на шпиль, що закривав обрій в півночі.

Голим оком було видно, як гадюкою вилась по степену колія. Там, верстов за п'ять стояв німецький бронепотяг перед зруйнованим містком і „намацував“ станцію. Видно було, як на землі ворухилися маленькі людські постаті.

Набої почали рватися все частіше. Негода побіг назад, машиніст крутнув рычаг і бронепотяг рушив назустріч ворогові. Постріли злилися в ревіння. Степ наповнився згуками і дзвоном. „Вся влада радам“ густо клала набої над самим містком і брала в кільце ворога. Негода стояв на даху вагона поруч з гарматчиками і сам давав накази, куди саме цілити.

— Взад, взад ціляй!.. Щоб одрізати шлях!..

І справді, ззаду стали рватися набої, підкидаючи догори купи чорної землі, змішаної з димом.

Німецький панцерник, відстрелюючись, став відходити.

— Ура!.. закричали на панцернику: — Наша взяла!..

На годину знову стало тихо. На шпильях лежала в лавах піхота. Сам Негода нервово ходив біля вагонів і перекидався з комісаром словами:

— Не подобається мені оця тиша!..

— Да! Видно, що німці щось затівають!

— А ви знаєте, товаришу, що у нас лишилось не більше ста набоїв.

Комісар замислився.